

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО
Факультет педагогіки та психології
Кафедра української мови і літератури

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ КОМПЛЕКС
НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Галузь знань 01 Освіта / Педагогіка
спеціальність 014 «Середня освіта»
014.01 Середня освіта (Українська мова і література)
освітня програма Українська мова і література

Автор:

доцент Баденкова Вікторія Миколаївна

Затверджено на засіданні кафедри від «27» серпня 2019 р.

Затверджено на засіданні навчально-методичної комісії факультету педагогіки та психології «27» серпня 2019 р.

Миколаїв – 2019

Зміст НМК

1.	Титульна сторінка.....	
2	Зміст НМК	2
3	Витяг із ОПП спеціальності.....	3
4	Навчальна програма дисципліни	4
5	Робоча навчальна програма дисципліни	14
6	Програми навчальної, технологічної і професійної практик (не передбачено).....	
7	Засоби діагностики навчальних досягнень студентів.....	30
8	Навчально-наочні посібники, технічні засоби навчання тощо.....	33
9	Конспект лекцій із дисципліни	35
10	Комплекс контрольних робіт (ККР) для визначення залишкових знань із дисципліни, завдань для контрольних робіт.....	44
11	Інструктивно-методичні матеріали до проведення практичних занять	46
12	Завдання на курсові та дипломні проекти	86
13	Контрольні завдання до семінарських, практичних і лабораторних занять, завдання для заліків	
14	Питання до екзаменаційних білетів, екзаменаційні білети (не передбачено)..... ...	86
15	Методичні рекомендації та розробки викладача	
16	Методичні матеріали, що забезпечують самостійну роботу студентів	88
17	Методичні матеріали щодо виконання контрольних робіт для заочної форми навчання (ЗФН немає)	
18	Інші матеріали	

Витяг із ОПП

НПП.04 *Історична грамати́ка української мови* – наукова дисципліна, що забезпечує наукове розуміння процесів еволюції елементів і форм фонетичної й граматичної систем, показує взаємозв'язок у розвиткові структурних елементів мови, стійкість її граматичної будови та основного словникового фонду.

Фахові компетентності спеціальності (ФК)

ФК 3 Володіння знаннями з усіх галузей мовознавства, історії української мови та сучасної української мови.

ФК 4 Володіння основними поняттями, концепціями і фактами сучасної мовознавчої і літературознавчої науки.

Уміння і навички

ФК 8 Володіння професійними якостями філолога.

ФК 10 Володіти сучасними методами отримання науково-бібліографічної інформації.

ФК 11 Здатність розуміти процеси розвитку мовних і літературних процесів, їх зв'язку з суспільством, уміти використовувати ці знання в професійній діяльності.

ФК 12 Навички аналізу та інтерпретації гуманітарних текстів.

Програмні результати навчання

Знання основ та історії фундаментальних дисциплін (теоретичні проблеми мовознавства та літературознавства, історії мови, української та світової літератури) як теоретичної бази дослідницької і прикладної діяльності в галузі мовознавства і літературознавства.

Вміти використовувати професійно профільовані знання для аналізу і інтерпретації художнього, наукового тексту.

Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО
Факультет педагогіки та психології**

Кафедра української мови і літератури

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор із науково-педагогічної
роботи _____ О.А. Кузнецова

27 серпня 2019 р.

**ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Ступінь бакалавра

Галузь знань 01 Освіта / Педагогіка

спеціальність 014 «Середня освіта»

014.01 Середня освіта (Українська мова і література)

Миколаїв – 2019

Програму розроблено та внесено: Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

РОЗРОБНИК ПРОГРАМИ: Баденкова Вікторія Миколаївна, доцент кафедри української мови і літератури, кандидат філологічних наук, доцент.

Програму схвалено на засіданні кафедри української мови і літератури
Протокол № 1 від «27» серпня 2019 року
Завідувачка кафедри української мови і літератури _____ (Рускуліс Л. В.)

Програму погоджено навчально-методичною комісією факультету педагогіки та психології
Протокол № від «27» серпня 2019 р.
Голова навчально-методичної комісії _____ (Чугуєва І. Є.)

Програму погоджено навчально-методичною комісією університету
Протокол № __ від «27» серпня 2019 року
Голова навчально-методичної комісії університету _____ (Кузнецова О. А.)

ВСТУП

Програма вивчення нормативної навчальної дисципліни «Історична граматики української мови» складена Баденковою В. М. відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів галузі знань 01 Освіта / Педагогіка спеціальності 014 «Середня освіта» 014.01 Середня освіта (Українська мова і література) освітня програма Українська мова і література.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є: історія становлення і розвитку фонетичної та граматичної структури української мови в її еволюції.

Міждисциплінарні зв'язки: курсу «Історична граматики української мови» властиві зв'язки з теоретичними та спеціальними теоретичними курсами загального фундаментального та професійного циклу – «Сучасна українська літературна мова», «Українська діалектологія», «Старослов'янська мова», «Загальне мовознавство», «Порівняльна граматики слов'янських мов», «Історія української літератури», «Історія України».

Мета та завдання навчальної дисципліни:

1.1. Метою викладання навчальної дисципліни «Історична граматики української мови» є дати теоретичні знання та забезпечити практичне засвоєння основних процесів формування й становлення української мови, ознайомити студентів із фонетичною системою, граматичною будовою та словниковим складом староукраїнської мови для забезпечення фахової підготовки вчителя-словесника.

1.2. Основними завданнями вивчення дисципліни «Історична граматики української мови» є:

- допомогти розумінню головних процесів виникнення, формування й розвитку української мови;
- дати уявлення про зміни її будови, відбиті в пам'ятках письма чи реконструйовані, виявити їх хронологізацію;
- навчити глибше усвідомлювати факти сучасної української літературної мови, розкривати внутрішні закони, як успадковані, так і такі, що виникли пізніше (на ґрунті української мови), які зумовили розвиток фонетичної системи та граматичної будови української мови в напрямі до її сучасного стану.
- сприяти набуттю широкого лінгвістичного світогляду майбутнього вчителя-словесника в осягненні тих чи інших мовних явищ, показати історичну перспективу розвитку системи української мови в її зв'язку з іншими слов'янськими та індоєвропейськими мовами.

1.3. Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студент оволодіває такими *компетентностями*:

I. Загальнопредметні:

- уміння аналізувати українську мову у діяхронічному аспекті, використовуючи систему основних понять і мовознавчих термінів;
- знання зв'язків української мови та її типологічного співвідношення з іншими мовами;
- володіння методами і прийомами аналізу, інтерпретації та трансформації різних видів і типів текстів;
- вміння використовувати наукову, довідкову, методичну літературу з історії української мови;
- знання основних бібліографічних пошукових систем, володіння прийомами бібліографічного опису різних джерел; володіння сучасними методами і прийомами опрацювання інформації в галузі професійної діяльності;
- здатність застосовувати знання на практиці.

II. Фахові:

- знання проблеми періодизації історії української мови;
- знання джерел вивчення історичної граматики української мови;

- уміння аналізувати мовні явища й засвоювати історичні норми сучасної української мови, розуміти, порівнювати, узагальнювати й робити висновки про лінгвальні факти й особливості різноманітних явищ фонетичного, морфологічного та лексичного характеру;
- здатність демонструвати, аналізувати та порівнювати особливості еволюції елементів і форм фонетичної та фонологічної систем, зокрема системи вокалізму та консонантизму індоєвропейської, праслов'янської і давньоукраїнської мов на різних етапах їх існування; основних фонетичних процесів праслов'янського періоду; найдавніших фонетичних процесів дописемного та писемного періодів давньоукраїнської (давньоруської) мови тощо;
- знання загальної характеристики частин мови, успадкованих давньоруською мовою з праслов'янської доби; історії граматичних категорій іменника; принципів класифікаційного поділу іменних основ; джерел формування сучасних іменникових парадигм української мови; взаємодії відмін;
- уміння аналізувати тенденції формування й розвитку граматичних категорій іменних частин мови (роду, числа й відмінка усіх іменних частин мови, ступенів порівняння прикметника) тощо;
- володіння стійкими навичками аналізу мовних явищ усіх її рівнів: графічного, фонетичного, лексичного, морфологічного, синтаксичного; текстів;
- здатність оперувати основними поняттями курсу та історико-лінгвістичною термінологією.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 120 годин / 4 кредити ECTS.

2. Інформаційний обсяг навчальної дисципліни

Кредит 1. Вступ

Тема 1. Вступ. Проблема походження української мови. Історична граматики української мови як мовознавча дисципліна: об'єкт, предмет, завдання і значення курсу. Зв'язок історичної граматики української мови з іншими науковими дисциплінами. Джерела вивчення історії української мови. Пам'ятки письма. Огляд наукової та навчальної літератури з історії вивчення української мови. Проблема давньоруської мови. Проблема походження української мови. Періодизація історії української мови.

Кредит 2. Історична фонетика

Тема 2. Загальний коментар до поняття про діяхронічну фонетику. Звукова система староукраїнської мови початкового періоду в порівнянні з індоєвропейською та праслов'янською.

Тема 3. Фонетичні процеси праслов'янського періоду:

Палаталізація задньоязикових приголосних (перехідне пом'якшення /t/, /k/, /x/).

Палаталізація (пом'якшення) приголосних у сполученні з /j/.

Сполучення [*kt'], [*gt'].

Зміна звукосполучень [*dt], [*tt] в [*st].

Спрощення в групах приголосних.

Альтернативи у системі вокалізму.

Тема 4. Найдавніші фонетичні процеси протоукраїнської мови дописемного періоду:

Зміна [*gv] і [*kv] перед Ъ (з oi) в [zɐ] та [ʉɐ].

Спрощення у групах приголосних *dl, *tl, *dm.

Перше повноголосся. Зміна звукосполучень [*or], [*ol] перед приголосними.

Історія носових голосних.

Зміна дифтонга, що позначався літерою Ѣ, в [i].

Зміна [*je] в [o] на початку слова.

Зміна [a] на [o] в словах іншомовного походження.

Втрата початкового звуку [j] перед [y].

Розвиток фарингального [h].

Кредит 3. Історична фонетика. Найдавніші фонетичні процеси писемного періоду.

Тема 5. Історія редукованих ъ, ь. Найголовніші наслідки занепаду та вокалізації редукованих у системі вокалізму: друге повноголосся; чергування [o] та [e] з нулем звука; поява вставних [o],

[e]. компенсаційне подовження голосних [o], [e] в *новозакритих складах*; поява приставних і та рідше о; зміна і на ы. Редуковані [ѣ], [ь] після [р], [л] між приголосними. Редуковані [і] (и) та [ы].

Тема 6. Найголовніші наслідки занепаду та вокалізації редукованих у *системі консонантизму*: поява нових груп приголосних; спрощення в новоутворених групах приголосних; вставні приголосні [т] і [д]; асиміляція приголосних; дисиміляція приголосних; депалаталізація приголосних; зміна [л] в [ў]; перехід сполучень *гы, кы, хы* в *ги, ки, хи*.

Тема 7. Пізніші фонетичні процеси писемного періоду. У *системі вокалізму*: рефлексія ъ; зміна [e] в [o] після *шиплячих* та [j]; перехід компенсаційно подовжених голосних *ѣ* та *ѣ* в [і] у *новозакритих складах*; поява [u] з етимологічних [ы] та [і]; зближення ненаголошених [e] та [u]; зміна [o] в [a]; зближення ненаголошеного [o] з [y]; втрата голосного [і] на початку слова. У *системі консонантизму*: депалаталізація приголосних; палаталізація приголосних; історія *шиплячих* і [ц]; поява протетичних приголосних.

Кредит 4. Історична морфологія та синтаксис

Тема 8. Предмет і завдання історичної морфології. Загальна характеристика частин мови, успадкованих з праслов'янської доби.

Іменник. Характеристика іменника як частини мови. Граматичні та лексико-граматичні категорії іменників в історичному висвітленні. Занепад двоїни й залишки її в українських говорах та в окремих словах сучасної української літературної мови. Типи відмінювання давніх іменників. Іменники *ā, *jā-основ. Іменники *ǫ, *jǫ-основ. Іменники *ŭ-основ. Іменники *ī-основ. Іменники *ū-основ. Формування сучасних відмін. Історія відмінкових закінчень відмін іменників.

Тема 9. *Займенник.* Загальна характеристика. Історія відмінкових форм: особових і зворотного, предметно-особових, неособових займенників.

Прикметник. Формування прикметника як окремої частини мови зі специфічними словотвірними, граматичними й семантичними показниками. Історія відмінкових форм. Нечленні прикметники: їхня історія, відмінювання й уживання. Членні прикметники. Ступені порівняння прикметників.

Тема 10. *Числівник.* Загальна характеристика. Поділ за значенням і будовою. Словотвір кількісних і порядкових числівників. Особливості староукраїнського числівника. Прості числові назви. Складені числівники. Історія відмінкових форм.

Тема 11. *Дієслово.* Загальна характеристика українського дієслова. Типи дієслівних основ. Тематичні й атематичні дієслова. Історія форм теперішнього, майбутнього і минулого часу. Історія дієслівних форм: дієприкметник, дієприслівник.

Тема 12. *Прислівник.* Загальні відомості. Відзайменникові, відіменні та віддієслівні прислівники.

Розвиток системи *службових слів*. Основні відомості про джерела формування, функціональне призначення прийменників, сполучників, часток. Вигук. Виникнення вигуків і звуконаслідувань.

Тема 13. Предмет і завдання історичного *синтаксису*. Загальні відомості про виформування синтаксичної системи. Характеристика розвитку основних структурних і комунікативних типів простого та складного речення. Історичний розвиток засобів вираження головних і другорядних членів речення.

Рекомендована література

Базова

Підручники

Брус М. Історична граматика української мови: Хрестоматія. Івано-Франківськ : ПП Голіней О.М., 2016. 92 с.

Брус М. Історична граматика української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: Навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ : ПП Голіней О.М., 2016. 92 с.

Брус М. Історична граматика української мови. Частина третя. Хрестоматійні матеріали: Навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ : ПП Голіней О.М., 2016. 92 с.

Брус М. П. Розвиток української мови в XI – XV ст. Теоретична й практична частини I. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2017. 80 с.

Брус М. П. Розвиток української мови в XI – XV ст. Хрестоматійна частина II. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2017. 188 с.

Булаховський Л. А. Питання походження української мови // Вибрані твори: В 5-ти т. Т. 2: Українська мова. К. : Наукова думка, 1977. 631 с.

Вербовий М. В. Історична граматика української мови : Збірник вправ та текстів : навчально-методичний посібник для студентів філологічного факультету всіх форм навчання. 5-е вид. , виправ. й допов. Кривий Ріг : КДПУ, 2018. 37 с.

Вербовий М. В., Колоїз Ж. Історична граматика української мови : Навчальний посібник. Кривий Ріг : КДПУ, 2008. 100 с.

Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинко І. І. Історична граматика української мови. К. : Радянська школа, 1980. 319 с.

Зінченко С. В. Історична граматика української мови в таблицях: Історичний коментар. Ніжин : РВВ НДПУ, 2001. 92 с.

Зинякова А. А. Історична граматика української мови: Вступ. Фонетика // Навчальний посібник. Миколаїв : Редакційно-видавничий відділ МДУ, 2010. 68 с.

Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика : навчальний посібник. Миколаїв : Видавництво ЧНУ імені Петра Могили , 2017 . 188 с.

Історична граматика: Організаційно-методичні рекомендації / Упоряд. В. Г. Поставний. Суми : Слобожанщина, 1997. 44 с.

Історія української мови: Лексика і фразеологія / За заг. ред. В. М. Русанівського. К. : Наукова думка, 1983. 734 с.

Історія української мови: Морфологія / За ред. В. В. Німчука. К. : Наукова думка, 1978. 529 с.

Історія української мови: Синтаксис / За заг. ред. А. П. Грищенка. К. : Наукова думка, 1983. 503 с.

Історія української мови: Фонетика / За заг. ред. В. В. Німчука. К. : Наукова думка, 1979. 376 с.

Історія української мови : Хрестоматія / Упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. Л. Мойсієнко. К. : Либідь, 1996. 231 с.

Колоїз Ж. В. Історична граматика української мови: практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.

Коломієць Л. І., Майборода А. В. Історична граматика української мови: Збірник вправ. К. : Радянська школа, 1988. 231 с.

Крижанівська О. І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика. К. : Видавничий центр «Академія», 2010. 246 с.

Купчинська З., Пілецький В. Історична граматика української мови : навчальний посібник. 2-е вид., виправл. та доповн. Львів : Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2014. 295 с.

Куриленко В. М. Конспект лекцій з історичної граматики української мови (Вступ, фонетика). Глухів, ГДПУ, 1999. 35 с.

Лескова В. В., Найрулін А. О. Історична граматика української мови: : навчальний посібник. 2-е вид., виправл. та доповн.. Луганськ : ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2012. 169 с.

Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології: підручник. К. : Видавничий центр «Академія», 2008. 343 с.

Німчук В. Хрестоматія з історії української мови Х–ХІІІ ст. . Житомир : Полісся, 2015. 352 с.

Огієнко І. І. Історія української літературної мови (Митрополит Іларіон). Центр навчальної літератури, 2019. 326 с.

Павленко Л. П. Історична граматика української мови: посібник для студентів вищих навчальних закладів. Луцьк : Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2010. 208 с.

Русанівський В.М. Історія української літературної мови. К. : АртЕк, 2004. 423 с.

Допоміжна

Монографії

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 154 с.

Куземська Г. Якою мовою молилася давня Україна: Правила української транслітерації церковнослов'янських текстів. К. : КЖД «Софія», 2012. 112 с.

Лукінова Т.Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). К. : Наукова думка, 2000. 369 с.

Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. К. : Наукова думка, 1992. 414 с.

Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. К. : Наукова думка, 1993. 200 с.

Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». К. : Академія, 2001. 152 с.

Поляков О. Славянские языки: Основные особенности. Параллельные тексты. Вильнюс : Leidybos centras, 1998. 228 с.

Русанівський В.М., Німчук В.В. Співвідношення функцій давньоруської і старослов'янської мови у Київській Русі (XI–XIII ст.): Слов'янське мовознавство. К. : Наукова думка, 1983. 236 с.

Скляренко В.Г. Нариси з історичної акцентології української мови. К. : Наукова думка, 1983. 240 с.

Скляренко В.Г. Праслов'янська акцентологія. К. : Українська книга, 1998. 343 с.

Скляренко В. Г. Історія українського наголосу. Іменник. К. : Наукова думка, 2006. 709 с.

Скляренко В. Г. Історія українського наголосу. Дієслово. К. : Наукова думка, 2017. 702 с.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських. Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. 323 с.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків : «Акта», 2002. 1056 с. (Серія «Класика Української Науки»).

Лексикографічні праці

Етимологічний словник української мови : В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. К. : Наук. думка, 1982. Т. 1: А – Г / Укл. : Р. В. Болдирев та ін. 1982. 632 с.

Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. К. : Наук. думка, 1985. Т. 2 : Д – Копці / Укл. : Н. С. Родзевич та ін. 1985. 572 с.

Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. К. : Наук. думка, 1989. Т. 3 : Кора – М / Укл. : Р. В. Болдирев та ін. 1989. 552 с.

Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. К. : Наук. думка, 2003. Т. 4: Н – П / Уклад. : Р. В. Болдирев та ін.; Ред. тому: В. Т. Коломієць, В. Г. Скляренко. 2003. 656 с.

Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. К. : Наук. думка, 2006. Т. 5: Р – Т / Уклад. : Р. В. Болдирев та ін. 2006. 704 с.

Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. К. : Наук. думка, 2012. Т. 6: У – Я / Уклад. : Г. П. Півторак та ін. 2012. 568 с.

Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. / Под ред. О.Н. Трубачева. М. : Наука, 1974–2014. Вып. 1–39.

Митрополит Іларіон. Етимологічно-семантичний словник укр. мови// За ред. Ю. Мулика-Луцика. Т. I : А – Д, 1979. Вінніпег–Канада : Накладом тов-ва «Волинь». 366 с.

Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови: У 4 т.. Вінніпег; Канада: Волинь, 1979–1995.

Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Глав. ред. Р.И. Аванесов. М. : «Русский язык», 1988–1991; М. : Азбуковник, 2002–2008; Лексрус, 2012–2013.

Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. М. : Книга, 1989. Т.1–3. СПб., 1893.

Українська мова: Енциклопедія. Вид. 3-ге, випр. і доп. К. : Видавництво «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана. 2007. 822 с.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. / Под ред. М. Фасмера. М. : Наука, 1973.

Журнальні публікації

Баденкова В. Роль старослов'янської мови у формуванні української літературної мови. *Актуальні питання розвитку української мови у науковій ретроспекції та перспективі* : матеріали круглого столу до Дня української писемності та мови / за заг. ред. Н. В. Коч. Миколаїв : МНУ, 2012. С. 25–27.

Бандура О. З історії української мови. *Дивослово*. 1997. № 1. С. 14–17.

Брус М.П. Історія голосних редукованих звуків. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Філологія». № 854. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2009. Вип. 57. С. 80–84.

Видайчук Т. Л. Значення історико-лінгвістичних дисциплін у системі підготовки вчителя-філолога. *Педагогічний процес: теорія та практика* (1-2). 2015. С. 67–72.

Глушенко В. А., Тищенко К. А. До питання про методологію досліджень А. Ю. Кримського з історії української мови. *Наукові праці : науковий журнал*. Вип. 282. Т. 294. Серія «Філологія. Мовознавство». Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. С. 17–21.

Єрмоленко С. Українська мова серед інших слов'янських. *Дивослово*. 2001. № 3. С. 26–28.

Залізняк Л. Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність. *Пам'ять століть*. 1996. №2. С. 2 – 14.

Замський А. Прослідки зредукованих голосних у слабкій позиції в українській мові. *Мовознавство*. 1986. № 6. С. 55–62.

Зинякова А. А. Джерела вивчення історії української мови. *Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського*. Серія «Філологічні науки»: зб. наук. пр. Миколаїв : МДУ, 2009. Вип. 26. С. 25–29.

Зинякова А. Етимологія та семантичний розвиток лексики, пов'язаної зі звичаями та обрядами (на матеріалі «Енеїди» І. П. Котляревського). *Слов'янська писемність у контексті християнської культури* : матеріали круглого столу до Дня слов'янської писемності та культури / за заг. ред. Н. В. Коч. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2014. Вип. 2. С. 192–196.

Зинякова А. Етимологія та семантичний розвиток назв мінералів в українській мові. *Слов'янська писемність у контексті християнської культури* : матеріали круглого столу до Дня слов'янської писемності та культури / за заг. ред. Н. В. Коч. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2014. Вип. 2. С. 128–131.

Зинякова А. А. Етимологія та семантичний розвиток номенів на позначення реалій побуту (на матеріалі поеми «Енеїда» І. Котляревського). *Слов'янська писемність у контексті християнської культури*: матеріали круглого столу до Дня слов'янської писемності та культури / за заг. ред. Н. В. Коч. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2014. Вип. 2. С. 53–57.

Зинякова А. А., Зинякова О. О. Історичні альтернативи (чергування голосних *о, е з і*). *Мова – скарбниця духовності народу*: Матеріали науково-практичної конференції до Дня української мови та писемності. Миколаїв : МНУ, 2011. С. 62–68.

Зинякова А. А., Черниш І. Б. Історія становлення та виформування наголосової системи української мови. *Українська філологія: погляд із сьогодення*: збірник наукових праць. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2011. С. 201–206.

Зинякова А.А. Історія становлення та виформування нумеративних утворень першого десятка. *Слов'янознавство: тенденції, інтеграції та диференціації*: Матеріали до VI науково-практичної конференції до Дня слов'янської писемності та культури. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2012. С. 25–30.

Зинякова А.А. Проблема походження української мови. *Українознавчий вимір у сучасній науці: Гуманітарний аспект*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Миколаїв : МДАУ, 2011. С. 38–40.

Зинякова А.А. Становлення та виформування числівника *один* в українській мові. *Наукові записки: науково-методичний журнал. Серія «Філологія. Мовознавство»*. Миколаїв : Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. Вип. 207. Т. 219. С. 36–40.

Карпенко Ю. О. Питання походження української мови: Українська гіпотеза. *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 3–9.

Карпенко Ю. О. Українські звуки *і* та *и*: дві фонеми чи одна? *Мова*. 1995. № 1–2. С. 56–61.

Карпенко Ю. О. Фонологічна історія українського вокалізму. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 78–91.

Колоїз Ж. Роль «Історичної граматики української мови» в підготовці вчителя-словесника. *Філологічні студії*. 2013. С. 239–250.

Лукінова Т. Б. До реконструкції праслов'янської системи квантитативних утворень. *Мовознавство*. 2000. № 4–5. С. 15–26.

Мельник Ю. В. Давноминулий час: проблема та гіпотези. *Мовознавство*. 1996. № 1. С. 30–33.

Мойсієнко В. М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Мовознавство*. 2005. № 1. С. 67–82.

Німчук В. В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові. *Мовознавство*. 1992. № 2. С. 7–14.

Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Мовознавство*. 1998. № 1. С. 3–13.

Німчук В. В. Виникнення східнослов'янської писемності. *Бібліотечний вісник*. 2000. №6. С. 3–16.

Онуфрієнко Г. Генеза української мови у гіпотезах та концепціях мовознавців XIX – XX століття. *Персонал*. 2006. № 11. С. 40 – 46. (початок) ; № 12. С. 36 – 42 (закінч.).

Півторак Г. П. Виникнення писемності у східних слов'ян за сучасними науковими даними. *Мовознавство*. 1984. № 6. С. 9–21.

Півторак Г. П. Занепад зредукованих Ъ, Ь і його вплив на формування фонологічних систем слов'янських мов. *Мовознавство*. 1998. № 2. С. 3–14.

Піскунов О. В. Погляди українських лінгвістів 30-х рр. XX ст. на процедуру лінгвістичної реконструкції. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"]*. Серія : Філологія. Мовознавство. 2016. Т. 278, Вип. 266. С. 104-108. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdufm_2016_278_266_23

Русанівський В. Давньоруська мова: міф чи реальність? *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 3–6.

Скляренко В. Походження назви Русь. *Мовознавство*. 2003. № 5. С. 3–13.

Скляренко В. Походження назви Русь. *Мовознавство*. 2004. № 2–3. С. 3–19.

Степаненко М. З історії досліджень витоків української мови. *Дивослово*. 2000. № 7. С. 17–19.

Тараненко О. О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 35–38.

Таранець В. Г. Велесова книга. Графіка письма [Текст]: монографія. Ч. 2. Міжнародний гуманітарний університет. Одеса : КП ОМД, 2018. 104 с.

Тимошенко П. О. О. Шахматов і українська мова. *Українська мова і література в школі*. 1986. № 4. С. 24–34.

Ткачук О. Деякі аспекти проблеми походження української мови. *Дивослово*. 1998. № 2. С. 10–13.

Ющук І. Про походження української мови. *Мовознавство*. 1995. № 1. С. 27–34.

Електронні ресурси

Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник [Текст]. Львів : Свічадо, 2001. 332 с. URL : http://eknigi.org/gumanitarnye_nauki/177032-staroslovyansko-ukrayinskiy-slovník.html

Електронна бібліотека давньої української літератури «Ізборник ». Історія України IX-XVIII ст. Містить: першоджерела та інтерпретації українського літопису, хроніки, життя, апокрифи, граматики, лексикони, історично-мемуарна проза, перекладні та поетичні твори, Слово о полку Ігоревім тощо. URL: <http://izbornyk.org.ua>

Лінгвістичний портал». Найпопулярніші розділи: «Чотиримовний науковий словник», «Перекладач», «Словники», «Відкритий словник», «Електронний підручник з української мови» (фонетика, лексика, морфеміка, словотвір, морфологія, синтаксис, стилістика). URL : <http://www.mova.info/>

Кистерова Е. К., Недашковская Н. Д. Всѣ про «ять». 2004. 64 с. URL : <http://padabum.com/d.php?id=83349>

Полный церковно-славянский словарь. С внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений [Електронний ресурс] / Сост. Священникъ магистръ Григорій Дьяченко. – М. : Типография Вильде, 1900. М., 1993. 1120 с. URL : <http://www.orthodic.org>

Українська мова. Енциклопедія. К., 2000.

4. Форма підсумкового контролю успішності навчання: V-й семестр – екзамен.

5. Засоби діагностики успішності навчання: Комплексна діагностика знань, умінь і навичок студентів із дисципліни «Історична грамати́ка української мови» здійснюється на основі результатів проведення поточного (КР) й підсумкового контролю знань.

Завданням поточного контролю є систематична перевірка розуміння та засвоєння програмового матеріалу, виконання практичних завдань та індивідуального науково-дослідного завдання, уміння самостійно опрацьовувати тексти, складати конспект рекомендованої літератури, написання і захист реферату, здатності публічно чи письмово представляти певний матеріал. Контрольні завдання з курсу допоможуть перевірити рівень оволодіння фактичним матеріалом.

Перевірка глибини засвоєння студентом програмового матеріалу з дисципліни здійснюється під час підсумкового контролю (екзамен).

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО
Факультет педагогіки та психології
Кафедра української мови і літератури

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор із науково-педагогічної
роботи _____ О. А. Кузнецова
27 серпня 2019 р.

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Ступінь бакалавра
Галузь знань 01 Освіта / Педагогіка
спеціальність 014 «Середня освіта»
014.01 Середня освіта (Українська мова і література)
освітня програма Українська мова і література

2019 – 2020 навчальний рік

Розробник: Баденкова Вікторія Миколаївна, доцент кафедри української мови і літератури, кандидат філологічних наук _____
(Баденкова В. М.)

Робоча програма затверджена на засіданні кафедри української мови і літератури

Протокол № 1 від «27» серпня 2019 р.

Завідувач кафедри _____(Рускуліс Л. В.)

«27» серпня 2019 р.

1. Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, освітньо-кваліфікаційний рівень(ступінь)	Характеристика навчальної дисципліни	
		<i>денна форма навчання</i>	
Кількість кредитів – 4	Галузь знань 01 Освіта / Педагогіка	Нормативна	
	Спеціальність 014 «Середня освіта»		
Індивідуальне науково-дослідне завдання – робота з давньоукраїнською пам’яткою (аналіз лексем на фонетичному та граматичному рівнях)	014.01 Середня освіта (Українська мова і література)	<i>Рік підготовки:</i>	
		III-й	
<i>Семестр</i>			
Загальна кількість годин – 120		V	
		<i>Лекції</i>	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 4 год., самостійної роботи студента – 4 год.	Ступінь бакалавр	30	
		<i>Практичні, семінарські</i>	
		54	
		<i>Лабораторні</i>	
		-	-
		<i>Самостійна робота</i>	
		36	
		Вид контролю: екзамен	

Мова навчання – українська.

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної роботи становить: для денної форми навчання: 84 год. – аудиторні заняття, 36 год. – самостійна робота (70 %/30%).

2. Мета, завдання навчальної дисципліни та результати навчання

Метою курсу є: дати теоретичні знання та забезпечити практичне засвоєння основних процесів формування й становлення української мови від найдавніших часів до сьогодення; ознайомити студентів із фонетичною системою, граматичною будовою та словниковим складом давньоукраїнської мови для забезпечення фахової підготовки вчителя-словесника.

Завдання курсу:

- допомогти розумінню головних процесів виникнення, формування й розвитку української мови;
- дати уявлення про зміни її будови, відбиті в пам'ятках письма чи реконструйовані, виявити їх хронологізацію;
- навчити глибше усвідомлювати факти сучасної української літературної мови, розкривати внутрішні закони, як успадковані, так і такі, що виникли пізніше (на ґрунті української мови), які зумовили розвиток фонетичної системи та граматичної будови української мови в напрямі до її сучасного стану.
- сприяти набуттю широкого лінгвістичного світогляду майбутнього вчителя-словесника в осягненні тих чи інших мовних явищ, показати історичну перспективу розвитку системи української мови в її зв'язку з іншими слов'янськими та індоєвропейськими мовами.

Передумови для вивчення дисципліни: пропонується курс пов'язаний із дисциплінами мовознавчого та історичного циклів, оскільки забезпечує наукове розуміння процесів еволюції елементів і форм фонетичної й граматичної систем, показує взаємозв'язок у розвитку структурних елементів мови, стійкість її граматичної будови та основного словникового фонду і доводить, що розвиток мови відбувається за своїми внутрішніми законами. Найтісніший зв'язок фіксуємо з курсами «Сучасна українська літературна мова» (вивчає нинішній стан національної мови як один із етапів її багатовікового розвитку) та «Українська діалектологія» (живе народне мовлення часто зберігає у своїй структурі ті звуки, форми та конструкції, що вже втрачені літературною мовою; крім того, ряд фонетичних і граматичних процесів у діалектах розвивається шляхом, що не є властивим літературній мові). Курс «Старослов'янська мова» є фактично вступом до історії окремих слов'янських мов, у тому числі й української, бо старослов'янська мова як найдавніша слов'янська літературна мова своєю фонетичною й граматичною будовою найближче стоїть до праслов'янської, а в Київській Русі вживалася як мова книжна, церковна. Це зумовлює її виняткове значення для порівняльно-історичної граматики індоєвропейських мов. Історична граматика української мови використовує загальні закони мовного розвитку, відкриті на основі вивчення багатьох мов світу, тому вона пов'язана і з курсом «Загальне мовознавство», що є теоретичною базою історико-лінгвістичних досліджень.

Тісний зв'язок маємо й з курсом давньої української літератури, у якому аналізуються писемні пам'ятки, котрі є основним джерелом вивчення становлення і розвитку української мови. «Історія України» містить цінний матеріал про вплив позамовних чинників на формування мови (розселення народу, його контакти, статус нації чи народності), для розуміння загальних напрямків у розвитку мови, коментує процес її виникнення й формування як мови народності. Також у дослідженнях із історії мови використовуються дані археології, етнографії, фольклористики, нумізматики.

Навчальна дисципліна складається з 4-ох кредитів.

Очікувані результати навчання:

Знання основ та історії фундаментальних дисциплін (теоретичні проблеми мовознавства та літературознавства, історії мови, української та світової літератури) як теоретичної бази дослідницької і прикладної діяльності в галузі мовознавства і літературознавства.

Уміння використовувати професійно профільовані знання для аналізу та інтерпретації художнього, наукового тексту.

Знання з історії української мови допоможуть студентові свідомо засвоїти курс сучасної української мови (глибоко осмислити мовні явища, усвідомивши зв'язок між ними; пізнати дію

внутрішніх законів мови; зрозуміти, як склалися мовні норми); правильно читати й розуміти зміст пам'яток, а у зв'язку з цим і осмислено сприймати курс давньої української літератури; вчителю – забезпечать наукове висвітлення фактів і явищ рідної мови у школі.

Згідно з вимогами ОПП студент оволодіває такими *компетентностями*:

I. Загальнопредметні:

- уміння аналізувати українську мову у діяхронічному аспекті, використовуючи систему основних понять і мовознавчих термінів;
- знання зв'язків української мови та її типологічного співвідношення з іншими мовами;
- володіння методами і прийомами аналізу, інтерпретації та трансформації різних видів і типів текстів;
- вміння використовувати наукову, довідкову, методичну літературу з історії української мови;
- знання основних бібліографічних пошукових систем, володіння прийомами бібліографічного опису різних джерел; володіння сучасними методами і прийомами опрацювання інформації в галузі професійної діяльності;
- здатність застосовувати знання на практиці.

II. Фахові:

- володіння знаннями з усіх галузей мовознавства, історії української мови та сучасної української мови;
- здатність розуміти процеси розвитку мовних і літературних процесів, їх зв'язку з суспільством, уміти використовувати ці знання в професійній діяльності, зокрема знання проблеми періодизації історії української мови;
- знання джерел вивчення історичної граматики української мови;
- здатність демонструвати, аналізувати та порівнювати особливості еволюції елементів і форм фонетичної та фонологічної систем, зокрема системи вокалізму та консонантизму індоєвропейської, праслов'янської і давньоукраїнської мов на різних етапах їх існування; основних фонетичних процесів праслов'янського періоду; найдавніших фонетичних процесів дописемного та писемного періодів давньоукраїнської (давньоруської) мови тощо;
- знання загальної характеристики частин мови, успадкованих давньоруською мовою з праслов'янської доби; історії граматичних категорій іменника; принципів класифікаційного поділу іменних основ; джерел формування сучасних іменникових парадигм української мови; взаємодії відмін;
- уміння аналізувати тенденції формування й розвитку граматичних категорій іменних частин мови (роду, числа й відмінка усіх іменних частин мови, ступенів порівняння прикметника) тощо;
- навички аналізу та інтерпретації гуманітарних текстів, зокрема володіння стійкими навичками аналізу мовних явищ усіх її рівнів: графічного, фонетичного, лексичного, морфологічного, синтаксичного; текстів;
- здатність оперувати основними поняттями курсу та історико-лінгвістичною термінологією.

3. Програма навчальної дисципліни

Кредит 1. Вступ. Проблема походження української мови.

Тема 1. Історична граматика української мови як мовознавча дисципліна: об'єкт, предмет, завдання і значення курсу. Зв'язок історичної граматики української мови з іншими науковими дисциплінами. Джерела вивчення історії української мови. Пам'ятки письма. Огляд наукової та навчальної літератури з історії вивчення української мови. Проблема давньоруської мови. Проблема походження української мови. Періодизація історії української мови.

Кредит 2. Історична фонетика

Тема 2. Загальний коментар до поняття про діяхронічну фонетику. Звукова система староукраїнської мови початкового періоду в порівнянні з індоєвропейською та праслов'янською.

Тема 3. Фонетичні процеси праслов'янського періоду:

Палаталізація задньоязикових приголосних (перехідне пом'якшення /г/, /к/, /х/).

Палаталізація (пом'якшення) приголосних у сполученні з /j/.

Сполучення [*kt'], [*gt'].

Зміна звукосполучень [*dt], [*tt] в [*st].

Спрощення в групах приголосних.

Альтернатива у системі вокалізму.

Тема 4. Найдавніші фонетичні процеси протоукраїнської мови дописемного періоду:

Зміна [*gv] і [*kv] перед Ѓ (з oi) в [зв] та [цв].

Спрощення у групах приголосних *dl, *tl, *dm.

Перше повноголосся. Зміна звукосполучень [*or], [*ol] перед приголосними.

Історія носових голосних.

Зміна дифтонга, що позначався літерою Ѓ, в [i].

Зміна [*je] в [o] на початку слова.

Зміна [a] на [o] в словах іншомовного походження.

Втрата початкового звуку [j] перед [y].

Розвиток фарингального [h].

Кредит 3. Історична фонетика. Найдавніші фонетичні процеси писемного періоду.

Тема 5. Історія редукованих ъ, ь. Найголовніші наслідки занепаду та вокалізації редукованих у системі вокалізму: друге повноголосся; чергування [o] та [e] з нулем звука; поява вставних [o], [e]. компенсаційне подовження голосних [o], [e] в *новозакритих складах*; поява приставних i та рідше o; зміна i на ы. Редуковані [ѣ], [ь] після [р], [л] між приголосними. Редуковані [і] (и) та [ы].

Тема 6. Найголовніші наслідки занепаду та вокалізації редукованих у системі консонантизму: поява нових груп приголосних; спрощення в новоутворених групах приголосних; вставні приголосні [m] і [d]; асиміляція приголосних; дисиміляція приголосних; депалаталізація приголосних; зміна [л] в [љ]; перехід сполучень *гы, кы, хы* в *ги, ки, хи*.

Тема 7. Пізніші фонетичні процеси писемного періоду. У системі вокалізму: рефлексія Ѓ; зміна [e] в [o] після *шиплячих* та [j]; перехід компенсаційно подовжених голосних ѿ та ѿ в [i] у *новозакритих складах*; поява [u] з етимологічних [ы] та [і]; зближення ненаголошених [e] та [u]; зміна [o] в [a]; зближення ненаголошеного [o] з [y]; втрата голосного [і] на початку слова. У системі консонантизму: депалаталізація приголосних; палаталізація приголосних; історія *шиплячих* і [ц]; поява протетичних приголосних.

Кредит 4. Історична морфологія та синтаксис

Тема 8. Предмет і завдання історичної морфології. Загальна характеристика частин мови, успадкованих з праслов'янської доби.

Іменник. Характеристика іменника як частини мови. Граматичні та лексико-граматичні категорії іменників в історичному висвітленні. Занепад двоїни й залишки її в українських говорах та в окремих словах сучасної української літературної мови. Типи відмінювання давніх іменників. Іменники *ā, *jā-основ. Іменники *ǫ, *jǫ-основ. Іменники *ŭ-основ. Іменники *ī-основ. Іменники *ū-основ. Формування сучасних відмін. Історія відмінкових закінчень відмін іменників.

Тема 9. *Займенник.* Загальна характеристика. Історія відмінкових форм: особових і зворотного, предметно-особових, неособових займенників.

Прикметник. Формування прикметника як окремої частини мови зі специфічними словотвірними, граматичними й семантичними показниками. Історія відмінкових форм. Нечленні прикметники: їхня історія, відмінювання й уживання. Членні прикметники. Ступені порівняння прикметників.

Тема 10. *Числівник.* Загальна характеристика. Поділ за значенням і будовою. Словотвір кількісних і порядкових числівників. Особливості староукраїнського числівника. Прості числові назви. Складені числівники. Історія відмінкових форм.

Тема 11. *Дієслово.* Загальна характеристика українського дієслова. Типи дієслівних основ. Тематичні й атематичні дієслова. Історія форм теперішнього, майбутнього і минулого часу. Історія дієслівних форм: дієприкметник, дієприслівник.

Тема 12. *Прислівник.* Загальні відомості. Відзайменникові, відіменні та віддієслівні прислівники.

Розвиток системи *службових слів*. Основні відомості про джерела формування, функціональне призначення прийменників, сполучників, часток. Вигук. Виникнення вигуків і звуконаслідувань.

Тема 13. Предмет і завдання історичного *синтаксису*. Загальні відомості про виформування синтаксичної системи. Характеристика розвитку основних структурних і комунікативних типів простого та складного речення. Історичний розвиток засобів вираження головних і другорядних членів речення.

4. Структура навчальної дисципліни Денна форма навчання

Назви кредитів і тем	Кількість годин					
	усього	у тому числі				
		л	п	лаб	конс	ср
1	2	3	4	5	6	7
Кредит 1. Вступ						
Тема 1. Вступ. Проблема походження української мови. Історична граматики української мови як мовознавча дисципліна.	30	2	8			20
Усього:	30	2	8			20
Кредит 2. Історична фонетика						
Тема 2. Загальний коментар до поняття про діахронічну фонетику.	10	2	4			4
Тема 3. Фонетичні процеси праслов'янського періоду.	10	4	4			2
Тема 4. Найдавніші фонетичні процеси протоукраїнської дописемного періоду	10	4	4			2
Усього:	30	10	12			8
Кредит 3. Історична фонетика. Найдавніші фонетичні процеси писемного періоду						
Тема 5. Історія редукованих <i>ъ, ь</i> . Найголовніші наслідки занепаду та вокалізації редукованих у <i>системі вокалізму</i> .	8	2	4			2
Тема 6. Найголовніші наслідки занепаду та вокалізації редукованих у <i>системі консонантизму</i> .	10	4	4			2
Тема 7. Пізніші фонетичні процеси писемного періоду в <i>системі вокалізму та консонантизму</i> .	8	2	4			2
КР № 1.	4		2			2
Усього:	30	8	14			8
Кредит 4. Історична морфологія та синтаксис						
Тема 8. Предмет і завдання історичної морфології. Загальна характеристика частин мови, успадкованих з праслов'янської доби. <i>Іменник.</i> Характеристика іменника як частини мови.	6	2	4			
Тема 9. <i>Займенник.</i> Загальна характеристика. Історія відмінкових форм. <i>Прикметник.</i> Формування прикметника як окремого класу слів. Історія відмінкових форм.	5	2	4			
Тема 10. <i>Числівник.</i> Загальна характеристика. Поділ за значенням і будовою. Словотвір кількісних і	5	2	2			

порядкових числівників. Історія відмінкових форм.					
Тема 11. Дієслово. Основи і класи. Історія форм теперішнього, майбутнього і минулого часу. Дієслівні форми: дієприкметник, дієприслівник.	6	2	4		
Тема 12. Прислівник. Загальні відомості. Відзайменникові, відіменні та віддієслівні прислівники. Розвиток системи <i>службових слів</i> . Вигук.	4	2	2		
Тема 13. Предмет і завдання історичного <i>синтаксису</i> . Загальні відомості про виформування синтаксичної системи.	4		2		
КР № 2.			2		
Усього:	30	10	20		
Усього годин:	120	30	54		36

5. Теми лекційних занять Денна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1. Вступ</i>		
1	Тема 1. Вступ. Проблема походження української мови.	2
<i>Кредит 2. Історична фонетика</i>		
2	Тема 2. Загальний коментар до поняття про діахронічну фонетику. Звукова система староукраїнської мови початкового періоду в порівнянні з індоєвропейською та праслов'янською.	2
3-4	Тема 3. Фонетичні процеси праслов'янського періоду.	4
5-6	Тема 4. Найдавніші фонетичні процеси протоукраїнської мови дописемного періоду.	4
<i>Кредит 3. Історична фонетика. Найдавніші фонетичні процеси писемного періоду</i>		
7	Тема 5. Історія редукованих ъ, ь. Найголовніші наслідки занепаду та вокалізації редукованих у системі вокалізму.	2
8-9	Тема 6. Найголовніші наслідки занепаду та вокалізації редукованих у системі консонантизму.	4
10	Тема 7. Пізніші фонетичні процеси писемного періоду в системі вокалізму та консонантизму.	2
<i>Кредит 4. Історична морфологія та синтаксис</i>		
11	Тема 8. Предмет і завдання історичної морфології. Загальна характеристика частин мови, успадкованих з праслов'янської доби. Характеристика іменника як частини мови.	2
12	Тема 9. Займенник. Загальна характеристика. Історія відмінкових форм. Прикметник. Формування прикметника як окремого класу слів.	2
13	Тема 10. Числівник. Загальна характеристика. Поділ за значенням і будовою.	2
14	Тема 11. Дієслово. Основи і класи. Історія форм теперішнього, майбутнього і минулого часу. Дієслівні форми: дієприкметник, дієприслівник.	2
15	Тема 12. Прислівник. Загальні відомості. Відзайменникові, відіменні та	2

	віддієслівні прислівники. Розвиток системи службових слів. Вигук.	
	Разом:	30 год.

6. Теми практичних занять Денна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1. Вступ</i>		
1-4	Тема 1. Вступ. Історична граматики української мови як мовознавча дисципліна.	2
	Джерела вивчення історії української мови. Пам'ятки писма. Проблема давньоруської мови. Проблема походження української мови.	4
	Періодизація історії української мови.	2
<i>Кредит 2. Історична фонетика</i>		
5-6	Тема 2. Загальний коментар до поняття про діахронічну фонетику. Звукова система староукраїнської мови початкового періоду в порівнянні з індоєвропейською та праслов'янською.	4
7-8	Тема 3. Фонетичні процеси праслов'янського періоду.	4
9-10	Тема 4. Найдавніші фонетичні процеси протоукраїнської мови дописемного періоду.	4
<i>Кредит 3. Історична фонетика. Найдавніші фонетичні процеси писемного періоду</i>		
11-12	Тема 5. Історія редукованих ъ, ь. Найголовніші наслідки занепаду та вокалізації редукованих у системі вокалізму.	4
13-14	Тема 6. Найголовніші наслідки занепаду та вокалізації редукованих у системі консонантизму.	4
15-16	Тема 7. Пізніші фонетичні процеси писемного періоду в системі вокалізму та консонантизму.	4
17	Корекція знань та умінь студентів. КР №1.	2
<i>Кредит 4. Історична морфологія та синтаксис</i>		
18-19	Тема 8. Предмет і завдання історичної морфології. Загальна характеристика частин мови, успадкованих з праслов'янської доби.	2
	Іменник. Характеристика іменника як частини мови. Граматичні та лексико-граматичні категорії іменників в історичному висвітленні.	2
20-21	Тема 9. Займенник. Загальна характеристика. Історія відмінкових форм.	2
	Прикметник. Формування прикметника як окремого класу слів. Історія відмінкових форм.	2
22	Тема 10. Числівник. Загальна характеристика. Поділ за значенням і будовою. Словотвір кількісних і порядкових числівників. Історія відмінкових форм.	2
23-24	Тема 11. Дієслово. Основи і класи. Історія форм теперішнього, майбутнього і минулого часу. Дієслівні форми: дієприкметник, дієприслівник.	2 2
25	Тема 12. Прислівник. Загальні відомості. Відзайменникові, відіменні та віддієслівні прислівники. Розвиток системи службових слів. Вигук.	2
26	Тема 13. Предмет і завдання історичного синтаксису. Загальні відомості про виформування синтаксичної системи. Характеристика розвитку основних	2

	структурних і комунікативних типів простого та складного речення. Історичний розвиток засобів вираження головних і другорядних членів речення.	
27	КР № 2.	2
	Разом:	54 год.

7. Самостійна робота Денна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1. Вступ</i>		
1	Тема 1. Вступ. Проблема походження української мови. Джерела вивчення історичної граматики української мови. Огляд наукової та навчальної літератури з історії вивчення української мови. <u>Завдання:</u> підготувати опорний конспект із теми; законспектувати першоджерела про походження української мови; підготувати презентацію пам'яток різних періодів розвитку української мови.	20
<i>Кредит 2. Історична фонетика</i>		
2	Тема 2. Загальний коментар до поняття про діахронічну фонетику. Поняття про систему вокалізму та консонантизму індоєвропейської, праслов'янської й давньоруської мов. Тема 3. Фонетичні процеси праслов'янського періоду: Тема 4. Найдавніші фонетичні процеси дописемного періоду: <u>Завдання:</u> виконати запропоновані вправи з теми; реконструювати (письмово) систему голосних та приголосних української мови (етапи: індоєвропейський → праслов'янський).	8
<i>Кредит 3. Історична фонетика. Найдавніші фонетичні процеси писемного періоду</i>		
3	Тема 5. Історія редукованих ъ, ь. Тема 6. Найголовніші наслідки занепаду та вокалізації редукованих у системі вокалізму. Тема 7. Пізніші фонетичні процеси писемного періоду в системі вокалізму та консонантизму. <u>Завдання:</u> підготувати опорний конспект із теми; аналіз лексем давньоукраїнської пам'ятки на фонетичному рівні.	8
<i>Кредит 4. Історична морфологія та синтаксис</i>		
4	Тема 8. Предмет і завдання історичної морфології. Загальна характеристика частин мови, успадкованих з праслов'янської доби. Іменник. Характеристика іменника як частини мови. Граматичні та лексико-граматичні категорії іменників в історичному висвітленні. Тема 9. Займенник. Загальна характеристика. Історія відмінкових форм. Прикметник. Формування прикметника як окремого класу слів. Історія відмінкових форм. Тема 10. Числівник. Загальна характеристика. Поділ за значенням і будовою. Словотвір кількісних і порядкових числівників. Історія відмінкових форм. Тема 11. Дієслово. Основи і класи. Історія форм теперішнього, майбутнього і минулого часу. Дієслівні форми: дієприкметник,	

дієприслівник. Тема 12. Прислівник. Загальні відомості. Відзайменникові, відіменні та віддієслівні прислівники. Тема 13. Предмет і завдання історичного синтаксису. <u>Завдання</u> : звіт про виконання <i>індивідуального науково-дослідного завдання</i> – аналіз лексем давньоукраїнської пам'ятки на граматичному рівні: іменні частини мови, прислівники, дієслівні форми, службові слова та вигуки за поданими схемами (по 2 слова кожного класу).	
Разом:	36 год.

8. Індивідуальне науково-дослідне завдання

Індивідуальне науково-дослідне завдання: робота з давньоукраїнською пам'яткою: аналіз лексем на фонетичному та граматичному рівнях.

Основне завдання цього виду діяльності – перевірити практичні вміння та навички студентів із вивченого теоретичного матеріалу.

Студенти повинні *знати*: теоретичні положення для аналізу лексем на різних мовних рівнях. Студенти повинні продемонструвати володіння методи та прийоми аналізу, інтерпретації давнього тексту.

Зміст роботи: із першоджерела самостійно обирається уривок, лексеми якого аналізуються на фонетичному, морфологічному та синтаксичному рівнях (схеми аналізу додаються до блоків самостійної роботи).

Загальні вимоги до виконання індивідуального завдання:

- 1) добирається аналізований уривок з хрестоматій, збірників вправ – текст давньоукраїнською мовою до 30 слів;
- 2) аналізуються лексеми на фонетичному, морфологічному (по 2 слова кожного класу) рівнях; добираються зразки синтаксичних конструкцій різних типів;
- 3) індивідуальне науково-дослідне завдання виконується в робочому зошиті, захищається студентом, здається викладачеві в кінці семестру після опрацювання тем і є обов'язковою умовою допуску до іспиту.

9. Форми роботи та критерії оцінювання

Рейтинговий контроль знань студентів здійснюється за 100-бальною шкалою:

Шкала оцінювання: національна та ECTS

ОЦІНКА ЄКТС	СУМА БАЛІВ	ОЦІНКА ЗА НАЦІОНАЛЬНОЮ ШКАЛОЮ	
		екзамен	залік
A	90-100	5 (відмінно)	5/відм./зараховано
B	80-89	4 (добре)	4/добре/ зараховано
C	65-79		
D	55-64	3 (задовільно)	3/задов./ зараховано
E	50-54		
FX	35-49	2 (незадовільно)	Не зараховано

Форми поточного та підсумкового контролю. Комплексна діагностика знань, умінь і навичок студентів із дисципліни здійснюється на основі результатів проведення поточного й підсумкового контролю знань (КР). Поточне оцінювання (індивідуальне, групове і фронтальне

опитування, самостійна робота, самоконтроль). Завданням поточного контролю є систематична перевірка розуміння та засвоєння програмового матеріалу, виконання практичних, лабораторних робіт, уміння самостійно опрацьовувати тексти, складання конспекту рекомендованої літератури, написання і захист індивідуального науково-дослідного завдання, реферату, здатності публічно чи письмово представляти певний матеріал.

Завданням підсумкового контролю (КР, екзамен) є перевірка глибини засвоєння студентом програмового матеріалу.

Критерії оцінювання відповідей на практичних заняттях:

Студенту виставляється *відмінно* за правильне виконання всіх завдань. Відповідь має бути повна, вичерпна, насичена термінологією з курсу; визначатися точністю, послідовністю і логічністю; відповідати мовним нормам.

Студенту виставляється *дуже добре* ставиться за виконання 75 % усіх завдань, якщо він у достатній мірі оперує навчальним матеріалом, узагальнює окремі факти, формулює та обґрунтовує нескладні висновки.

Студенту виставляється *добре*, якщо в ході відповіді він розкриває питання, проте не завжди наводить приклади на підтвердження теоретичного матеріалу; у мовленні трапляються незначні мовні огріхи.

Студенту виставляється *достатньо*, якщо він володіє навчальним матеріалом на репродуктивному рівні, поверхово і фрагментарно або володіє частиною навчального матеріалу, уміє застосовувати знання в стандартних ситуаціях, але порушує послідовність і логічність викладу думок. У відповіді трапляються суттєві мовні помилки.

Оцінка за виконання індивідуального науково-дослідного завдання, завдань самостійної роботи виставляється з урахуванням таких параметрів: кількість балів у кінці **семестру** повинна складати від 200 до 400 балів (за 4 кредити), тобто сума балів за виконання усіх завдань.

Відповідний розподіл балів, які отримують студенти за 4 кредити:

Поточне тестування та самостійна робота				Контрольна робота (2)	Іспит	Накопичувальні бали/ Сума
K1	K2	K3	K4	60	160	240 б. (на іспиті – 160 б.) = 400 б.
45	45	45	45			

10. Засоби дігностики

Засобами оцінювання та методами демонстрування результатів навчання є: завдання до практичних занять, завдання для самостійної та індивідуальної роботи (повідомлення, реферат, мультимедійна презентація), презентації результатів виконання індивідуального науково-дослідного завдання, тестові завдання, контрольні роботи.

11. Методи навчання

Усний виклад матеріалу: наукова розповідь, спрямована на аналіз фактичного матеріалу; пояснення – вербальний метод навчання, за допомогою якого розкривається сутність певного явища, закону, процесу.

Виконання тестових завдань, спостереження над мовним матеріалом, порівняльний аналіз, читання текстів давньоруською мовою; специфічні прийоми: фонетичний та граматичний розбори.

Проблемне навчання, робота з підручником та додатковими джерелами, спостереження над усним мовленням, спостереження над мовним матеріалом, порівняльний аналіз, читання текстів; ілюстрація-метод навчання, який передбачає показ предметів і процесів у їх символічному зображенні (малюнки, схеми, графіки тощо).

12. Рекомендована література

Базова

Підручники

Брус М. Історична граматики української мови: Хрестоматія. Івано-Франківськ : ПП Голіней О.М., 2016. 92 с.

Брус М. Історична граматики української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: Навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ : ПП Голіней О.М., 2016. 92 с.

Брус М. Історична граматики української мови. Частина третя. Хрестоматійні матеріали: Навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ : ПП Голіней О.М., 2016. 92 с.

Булаховський Л.А. Питання походження української мови // Вибрані твори: В 5-ти т. Т. 2: Українська мова. К. : Наукова думка, 1977. 631 с.

Вербовий М. В. Історична граматики української мови : Збірник вправ та текстів : навчально-методичний посібник для студентів філологічного факультету всіх форм навчання. 5-е вид. , виправ. й допов. Кривий Ріг : КДПУ, 2018. 37 с.

Вербовий М. В., Колоїз Ж. Історична граматики української мови : Навчальний посібник. Кривий Ріг : КДПУ, 2008. 100 с.

Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматики української мови. К. : Радянська школа, 1980. 319 с.

Зінченко С.В. Історична граматики української мови в таблицях: Історичний коментар. Ніжин : РВВ НДПУ, 2001. 92 с.

Зинякова А. А. Історична граматики української мови: Вступ. Фонетика : навчальний посібник. Миколаїв : Редакційно-видавничий відділ МДУ, 2010. 68 с.

Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика : навчальний посібник. Миколаїв : Видавництво ЧНУ імені Петра Могили , 2017 . 188 с.

Історична граматики: Організаційно-методичні рекомендації / Упоряд. В.Г. Поставний. Суми : «Слобожанщина, 1997. 44 с.

Історія української мови: Лексика і фразеологія / За заг. ред. В.М. Русанівського. К. : Наукова думка, 1983. 734 с.

Історія української мови: Морфологія / За ред. В.В. Німчука. К. : Наукова думка, 1978. 529с.

Історія української мови: Синтаксис / За заг. ред. А.П. Грищенка. К. : Наукова думка, 1983. 503 с.

Історія української мови: Фонетика / За заг. ред. В.В. Німчука. К. : Наукова думка, 1979. 376 с.

Історія української мови : Хрестоматія / Упоряд. С.Я. Єрмоленко, А.Л. Мойсієнко. К. : Либідь, 1996. 231 с.

Колоїз Ж.В. Історична граматики української мови: практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.

Коломієць Л.І., Майборода А.В. Історична граматики української мови: Збірник вправ. К. : Радянська школа, 1988. 231 с.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики. К. : Видавничий центр «Академія», 2010. 246 с.

Купчинська З., Пілецький В. Історична граматики української мови : навчальний посібник. 2-е вид., виправл. та доповн. Львів : Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2014. 295 с.

Куриленко В.М. Конспект лекцій з історичної граматики української мови (Вступ, фонетика). Глухів, ГДПУ, 1999. 35 с.

Лескова В.В., Найрулін А.О. Історична грамати́ка української мови: методичні рекомендації. Луганськ : ЛНУ, 2001. 134 с.

Лучик В.В. Вступ до слов'янської філології: підручник. К. : Видавничий центр «Академія», 2008. 343 с.

Німчук В. Хрестоматія з історії української мови Х–ХІІІ ст. . Житомир : Полісся, 2015. 352 с.

Огієнко І. Історія української літературної мови. К. : Либідь, 1995. 315 с.

Павленко Л.П. Історична грамати́ка української мови: посібник для студентів вищих навчальних закладів. Луцьк : Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2010. 208 с.

Русанівський В.М. Історія української літературної мови. К. : АртЕк, 2004. 423 с.

Лексикографічні праці

Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник [Текст]. Львів : Свічадо, 2001. 332 с. URL : http://eknigi.org/gumanitarnye_nauki/177032-staroslovnyansko-ukrayinskiy-slovník.html

Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. / Відп. ред. О.С. Мельничук. К. : Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.

Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. / Под ред. О.Н. Трубачева. М. : Наука, 1974–2014. Вып. 1–39.

Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Глав. ред. Р.И. Аванесов. М. : «Русский язык», 1988–1991; М. : Азбуковник, 2002–2008; Лексрус, 2012–2013.

Українська мова: Енциклопедія. Вид. 3-ге, випр. і доп. К. : Видавництво «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана. 2007. 822 с. URL : <http://izbornyk.org.ua/ukrmova/um.htm>

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. / Под ред. М. Фасмера. М. : Наука, 1973.

Допоміжна

Баденкова В. Роль старослов'янської мови у формуванні української літературної мови. *Актуальні питання розвитку української мови у науковій ретроспекції та перспективі* : матеріали круглого столу до Дня української писемності та мови / за заг. ред. Н. В. Коч. Миколаїв : МНУ, 2012. С. 25–27.

Бандура О. З історії української мови. *Дивослово*. 1997. № 1. С. 14–17.

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 154 с.

Брус М.П. Історія голосних редукованих звуків. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Філологія». № 854. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2009. Вип. 57. С. 80–84.

Видаичук Т. Л. Значення історико-лінгвістичних дисциплін у системі підготовки вчителя-філолога. *Педагогічний процес: теорія та практика* (1-2). 2015. С. 67–72.

Глущенко В. А., Тищенко К. А. До питання про методологію досліджень А. Ю. Кримського з історії української мови. *Наукові праці : науковий журнал*. Вип. 282. Т. 294. Серія «Філологія. Мовознавство». Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. С. 17–21.

Єрмоленко С. Українська мова серед інших слов'янських. *Дивослово*. 2001. № 3. С. 26–28.

Залізник Л. Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність. *Пам'ять століть*. 1996. №2. С. 2 – 14.

Замський А. Прослідки зредукованих голосних у слабкій позиції в українській мові. *Мовознавство*. 1986. № 6. С. 55–62.

Зинякова А. А. Джерела вивчення історії української мови. *Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського*. Серія «Філологічні науки»: зб. наук. пр. Миколаїв : МДУ, 2009. Вип. 26. С. 25–29.

Зинякова А. Етимологія та семантичний розвиток лексики, пов'язаної зі звичаями та обрядами (на матеріалі «Енеїди» І. П. Котляревського). *Слов'янська писемність у контексті християнської*

- культури : матеріали круглого столу до Дня слов'янської писемності та культури / за заг. ред. Н. В. Коч. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2014. Вип. 2. С. 192–196.
- Зинякова А. А., Зинякова О. О. Історичні альтернативи (чергування голосних *o, e з i*). *Мова – скарбниця духовності народу*: Матеріали науково-практичної конференції до Дня української мови та писемності. Миколаїв : МНУ, 2011. С. 62–68.
- Зинякова А.А. Становлення та виформування числівника *один* в українській мові. *Наукові записки*: науково-методичний журнал. Серія «Філологія. Мовознавство». Миколаїв : Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. Вип. 207. Т. 219. С. 36–40.
- Кистерова Е. К., Недашковская Н. Д. Всё про «ять». 2004. 64 с. URL : <http://padabum.com/d.php?id=83349>
- Карпенко Ю. О. Питання походження української мови: Українська гіпотеза. *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 3–9.
- Карпенко Ю. О. Українські звуки *i* та *и*: дві фонеми чи одна? *Мова*. 1995. № 1–2. С. 56–61.
- Карпенко Ю. О. Фонологічна історія українського вокалізму. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 78–91.
- Колоїз Ж. Роль «Історичної граматики української мови» в підготовці вчителя-словесника. *Філологічні студії*. 2013. С. 239–250.
- Куземська Г. Якою мовою молилася давня Україна: Правила української транслітерації церковнослов'янських текстів. К. : КЖД «Софія», 2012. 112 с.
- Лукінова Т. Б. До реконструкції праслов'янської системи квантитативних утворень. *Мовознавство*. 2000. № 4–5. С. 15–26.
- Лукінова Т.Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). К. : Наукова думка, 2000. 369 с.
- Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. К. : Вища школа, 1966. 323 с.
- Мельник Ю. В. Давноминутий час: проблема та гіпотези. *Мовознавство*. 1996. № 1. С. 30–33.
- Мойсієнко В. М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Мовознавство*. 2005. № 1. С. 67–82.
- Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. К. : Наукова думка, 1992. 414 с.
- Німчук В. В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові. *Мовознавство*. 1992. № 2. С. 7–14.
- Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Мовознавство*. 1998. № 1. С. 3–13.
- Онуфрієнко Г. Генеза української мови у гіпотезах та концепціях мовознавців XIX – XX століття. *Персонал*. 2006. № 11. С. 40 – 46. (початок) ; № 12. С. 36 – 42 (закінч.).
- Півторак Г. П. Виникнення писемності у східних слов'ян за сучасними науковими даними. *Мовознавство*. 1984. № 6. С. 9–21.
- Півторак Г. П. Занепад зредукованих Ъ, Ь і його вплив на формування фонологічних систем слов'янських мов. *Мовознавство*. 1998. № 2. С. 3–14.
- Піскунов О. В. Погляди українських лінгвістів 30-х рр. XX ст. на процедуру лінгвістичної реконструкції. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"]*. Серія : Філологія. Мовознавство. 2016. Т. 278, Вип. 266. С. 104-108. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdufm_2016_278_266_23
- Русанівський В. Давньоруська мова: міф чи реальність? *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 3–6.
- Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. К. : Наукова думка, 1993. 200 с.
- Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». К. : Академія, 2001. 152 с.
- Поляков О. Славянские языки: Основные особенности. Параллельные тексты. Вильнюс : Leidybos centras, 1998. 228 с.
- Русанівський В.М. Структура українського дієслова. К. : Наукова думка, 1971. 315 с.
- Русанівський В.М., Німчук В.В. Співвідношення функцій давньоруської і старослов'янської мови у Київській Русі (XI–XIII ст.): Слов'янське мовознавство. К. : Наукова думка, 1983. 236 с.

- Скляренко В.Г. Нариси з історичної акцентології української мови. К. : Наукова думка, 1983. 240 с.
- Скляренко В.Г. Праслов'янська акцентологія. К. : Українська книга, 1998. 343 с.
- Скляренко В. Г. Історія українського наголосу. Іменник. К. : Наукова думка, 2006. 709 с.
- Скляренко В. Г. Історія українського наголосу. Дієслово. К. : Наукова думка, 2017. 702 с.
- Таранець В. Г. Велесова книга. Графіка письма [Текст] : монографія. Ч. 2. Міжнародний гуманітарний університет. Одеса : КП ОМД, 2018. 104 с.
- Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л. : Наука, 1972. 655 с.
- Царук О. Українська мова серед інших слов'янських. Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. 323 с.
- Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків : «Акта», 2002. 1056 с. (Серія «Класика Української Науки»).

13. Інформаційні ресурси

- Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинко І. І. Історична граматики української мови. К. : Радянська школа, 1980. 319 с. – Кількість: 119.
- Зинякова А.А. Історична граматики української мови: Вступ. Фонетика : навч. посібник. Миколаїв, 2010. 68 с. – Кількість: 51.
- Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика : навчальний посібник. Миколаїв : Видавництво ЧНУ імені Петра Могили , 2017 . 188 с. – Кількість: 5.
- Історія української мови: Лексика і фразеологія / За заг. ред. В.М. Русанівського. К., 1983. 734 с. – Кількість: 3.
- Історія української мови: Морфологія / За ред. В.В. Німчука. К., 1978. 529 с. – Кількість: 5.
- Історія української мови: Синтаксис / За заг. ред. А.П. Грищенка. К., 1983. 503 с. – Кількість: 3.
- Історія української мови : Хрестоматія / Упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. Л. Мойсієнко. К. : Либідь, 1996. 231 с. – Кількість: 25.
- Коломієць Л.І., Майборода А.В. Історична граматики української мови: Збірник вправ. К. : Радянська школа, 1988. 231 с. – Кількість: 25.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики. К., 2010. 246 с. – Кількість: 25.
- Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. К. : Наукова думка, 1993. 200 с. – Кількість: 5.
- Русанівський В.М. Історія української літературної мови. К., 2002. 424 с. – Кількість: 20.

7.ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ СТУДЕНТІВ

Методи навчання

Провідною формою активізації пізнавальної діяльності студентів лишається лекція, у ході якої викладач орієнтує студентів на творче оволодіння матеріалом, дає настанови для наступної самостійної роботи над науковими джерелами. На лекції дається загальне уявлення про завдання і зміст усієї навчальної дисципліни, студентам викладаються лише її узагальнені, вузлові питання.

Практичні заняття мають за мету поглибити знання студентів із тем змістовного модуля, сприяють опануванню практичних умінь та навичок. Вони включають у себе теоретичну та практичну частини.

Обов'язковим видом навчальної діяльності студентів є самостійна робота, яка виконується в позааудиторний час.

Індивідуальна робота (реферати, доповіді, статті тощо) наукового спрямування має на меті дослідження нових напрямків розвитку лінгвістики. Наукова робота виконується самостійно під керівництвом викладача.

Методи контролю

за способом організації			
індивідуальний	груповий	фронтальний	диференційований
за способом надходження інформації			
усний	письмовий	експериментальний	програмований

Види контролю: попередній; поточний; тематичний; заключний.

Розподіл балів, які отримують студенти

Кредит (залікова одиниця) – це уніфікована одиниця виміру виконаної студентом аудиторної та самостійної навчальної роботи (навчального навантаження), що відповідає 30 годинам робочого часу. Оцінюється макс. 100 балів.

Семестровий контроль – це форма підсумкового контролю засвоєння студентом теоретичного та практичного матеріалу з навчальної дисципліни за семестр.

Рейтингова система оцінювання – це система визначення якості виконаної студентом усіх видів аудиторної та самостійної навчальної роботи та рівня набутих ним знань та вмінь шляхом оцінювання в балах результатів цієї роботи під час поточного та семестрового (підсумкового) контролю, із наступним переведенням оцінки в балах у оцінки за традиційною національною шкалою та шкалою ECTS.

Поточний контроль спрямований на перевірку систематичної роботи студентів, рівня засвоєння матеріалу протягом викладання курсу. Здійснюється під час проведення аудиторних занять.

Письмова компонента підсумкового змістовного контролю (КР) обов'язкова та проводиться шляхом виконання контрольних завдань для перевірки фактичного матеріалу.

Поділ навчального матеріалу на змістовні кредити, максимальну кількість балів для оцінювання КР із конкретного теми встановлює лектор.

Кількість балів у кінці **семестру** повинна складати від 200 до 400 балів (за 4 кредити), тобто сума балів за виконання усіх завдань.

Оцінка в 100 балів складається з двох основних оціночних блоків і розподіляється в певних пропорціях між собою:

I блок - бали за відповіді на практичних заняттях, активну участь у заняттях;

II блок - за самостійну роботу (вивчення й конспектування першоджерел, освоєння тем і розділів та ін.), контрольних робіт .

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ ІЗ ДИСЦИПЛІНИ

Відмінно. Відповідь повна, вичерпна, насичена термінологією з курсу; визначається точністю, послідовністю і логічністю; відповідає мовним нормам.

Студент володіє набутими знаннями та використовує їх для вирішення нової навчальної проблеми; виявляє розуміння процесу розвитку української мови; робить аргументовані висновки; зіставляє і систематизує дані й застосовує їх при характеристиці подій, процесів в укр.. мові. Він уміє диференціювати, інтегрувати та уніфікувати знання; аналізувати й оцінювати факти, події та прогнозувати очікувані результати; виявляти творчий підхід до виконання завдань.

Добре. Студент у достатній мірі оперує навчальним матеріалом, узагальнює окремі факти, формулює та обґрунтовує нескладні висновки; може дати порівняльну характеристику мовних явищ, дає визначення поняттям; самостійно встановлює причинно-наслідкові зв'язки; встановлює синхронність подій у межах курсу, уміє узагальнювати й застосовувати знання, але допускає несуттєві неточності. Відповідь повна, вичерпна, насичена термінологією з курсу; визначається послідовністю і логічністю; однак трапляються незначні мовленнєві огріхи. Студент вміє порівнювати, узагальнювати, систематизувати інформацію, вільно виконує завдання в стандартних ситуаціях. У ході відповіді він розкриває питання, передбачені для самостійного опрацювання, проте не завжди наводить приклади на підтвердження теоретичного матеріалу. Переважно самостійно виправляє допущені помилки.

Задовільно. Студент володіє навчальним матеріалом на репродуктивному рівні або володіє частиною навчального матеріалу, вміє застосовувати знання у

стандартних ситуаціях, та порушується послідовність і логічність викладу думок;. Студент самостійно відтворює фактичний матеріал теми; може дати стислу характеристику мовному явищу (за алгоритмом); правильно вживає мовознавчі терміни. Студент володіє навчальним матеріалом поверхово і фрагментарно. надається перевага невербальній комунікації; трапляються суттєві мовленнєві огріхи.

Незадовільно. Студент бере участь в обговоренні теоретичних питань практичного заняття, володіє навчальним матеріалом на рівні елементарного розпізнавання і відтворення окремих фактів, елементів, об'єктів, його відповіді є недостатніми за обсягом (до 5-6 реплік), елементарними за змістом, зі значною кількістю помилок різного роду.

8. НАВЧАЛЬНО-НАОЧНІ ПОСІБНИКИ

Таблиці №1. Формування системи консонантизму

Праїндоевропейські	Праслов'янські	Давньоукраїнські
*b, *b ^h	*b	/б/
*p, *p ^h	*p	/п/
*m, *m _o	*m	/м/
*w/*u	*w/*u	/в/
*d, *d ^h	*d	/д/
*t, *t ^h	*t	/т/
*z, *g'	*z (z')	/з/
*s, *k'	*s (s')	/с/
*r, *r _o	*r (r', r _o)	/р/, /р _o /
*l, *l _o	*l (l', l _o)	/л/,
*n, *n _o	*n (n')	/н/
*j	*j/i	/й/
*g, *g ^h , *g ^w , *g ^{wh}	*g	/г/
	*h	г
*k, *k ^w , *k ^h	*k	к
*k ^h , *s	*x (ch)	х
	c (c')	ц

Таблиця №2. Ступінь гучності приголосних звуків

1	2	3	4	5	6
глухі щільні приголосні	глухі проривні та фрикативні приголосні	дзвінкі приголосні	носові сонорні приголосні	плавні приголосні та /в/	голосні та складотворні сонорні /р _o / та /л _o /

Таблиці №3. Доля дифтонгічних сполук із носовими приголосними

	Я	н
монофтонгізація у закритому складі	*en, *em, *in, *im *pleme – plemeno > ст.сл. ПЛЕМЯ	*on, *om, *an, *am, *un *zwon/къ > ст.сл. ЗВЖКЪ > звук
розпад на два компоненти у відкритому складі	голосний + носовий приголосний *m або *n *zwo/niti > ЗВОНИТИ	

Таблиця №4. Зміни дифтонгів у праслов'янській мові

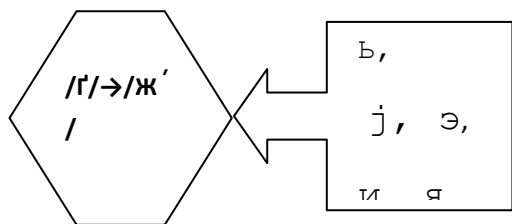
Дифтонг	У відкритому складі Перед голосним	Перед приголосним
*ōu, āu	av (ст.сл. ав)	u (ст.сл. ov)
*ōu, āu	ov (ст.сл. ов)	u (ст.сл. ov)
*ōi, āi	oi > oj (o + j, a + j)	ě (ст.сл. э)
*ēu	ev, ov (ст.сл. јв, ов)	(ст.сл. ю)
*ēi, *ōi у кінці слова при нисхідній інтонації дає i (ст.сл. и)		

Таблиці №5. Зміни сполучень голосних із плавними в середині слова між приголосними (де **t** – умовне позначення будь-якого приголосного)

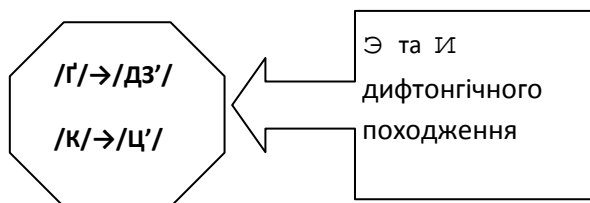
І.є. (псл.)	Мови південн.групи та чес. і слц.	Східна група	Західна група
*tort *vōrnā	trat ст.сл. врана ч. vrana	torot ворона	trot пол. wrona
*tolt *gōlsŭ	tlat гласъ	tolot голос	tlot пол. głos
*tert *bērgŭ	trēt брѣгъ	teret берег	tret пол. wrzeg
*telt *mēlkō	tlēt млѣко	telot (після м'якого приголосного) tolot – молоко	tlet пол. mleko

Схеми 1.

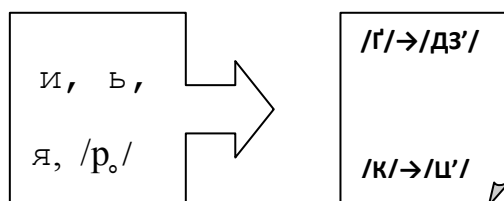
I палаталізація

II палаталізація

III палаталізація

Таблиці №6. Утворення шиплячих приголосних

[ж'] (ж)	1) із *g (у результаті першої палаталізації); 2) *g + j; 3) *d + j; 4) *z + j
[ш'] (ш)	1) *ch (у результаті першої палаталізації); 2) *ch + j; 3) *s + j
[ч'] (ч)	1) *k (у результаті першої палаталізації); 2) *t + j (у східних слов'ян); 3) *k + j; 4) *kt, *gt (перед голосними *i, *e, *ě, *ь, *Q; у східних слов'ян)
[жд'] (жд)	*d + j (у південних слов'ян)
[шт'] (шт, щ)	1) *sk + j; 2) *st + j (у південних слов'ян); 3) *t + j (у південних слов'ян); 4) *kt, *gt (перед голосними у південних слов'ян)

9. Конспект лекцій із дисципліни

ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС ДИСЦИПЛІНИ

Лекція № 1

Тема лекції: Вступ. Проблема походження української мови

Мета: з'ясування предмету, завдань і основних понять курсу; визначення джерел вивчення історичної граматики української мови; огляд наукової та навчальної літератури з курсу; ознайомлення студентів із питанням проблеми походження української мови.

Ключові поняття теми : *біпартиція, глотогенез, етногенез, етнонім 'слов'яни', компаративістика, історія мови, писемні пам'ятки, західнослов'янська підгрупа, південнослов'янська підгрупа, східнослов'янська підгрупа, трихотомія.*

План

1. І. Об'єкт, предмет, завдання і значення курсу історичної граматики української мови.
2. Зв'язок історичної граматики української мови з іншими науковими дисциплінами.
3. Класифікація слов'янських мов
4. Джерела вивчення історичної граматики української мови.
5. Огляд наукової та навчальної літератури з історії вивчення української мови.
6. Проблема походження української мови.

Підручники і методичні посібники

1. Брус М. Історична граматика української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: Навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ : ПП Голіней О.М., 2016. 92 с.
2. Вербовий М. В., Колоїз Ж. Історична граматика української мови : Навчальний посібник. Кривий Ріг : КДПУ, 2008. 100 с.
3. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. К. : Радянська школа, 1980. 319 с.
4. Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика : навчальний посібник. Миколаїв : Видавництво ЧНУ імені Петра Могили, 2017. 188 с.

Проблемні запитання

✓ Обміркуйте, чи можна твердити, що старослов'янська мова є першоосновою всіх слов'янських мов? Відповідь обґрунтуйте.

✓ Розкрийте зміст мовної генези, представлений у монографії В. Г. Таранця «Українці: етнос і мова» такою деривацією: діалекти → прामова → діалекти [31, с. 16].

Додаткова література

Ганна Мартинова // Український глотогенез: Матеріали Міжнародної наукової конференції; [відп. ред. В. М. Мойсієнко]. – Житомир: Полісся, 2015. – С. 129–143.

1. Полякова Н. Н. История языка – история народа. К 100-летию С. П. Обнорского / Н. Н. Полякова // Русская речь. – 1988. – № 3. – С. 70–75.
2. Поповський А. М. Значення південноукраїнських степових говорів у формуванні літературно-національної мови: [навчальний посібник] / А. М. Поповський. – Дніпропетровськ : Дніпропетровськ. ун-т, 1989. – 87 с.

Предметом вивчення курсу “Історична граматика української мови” є: історія становлення і розвитку фонетичної та граматичної структури української мови в її еволюції.

Міждисциплінарні зв'язки: навчальній дисципліні властиві зв'язки з теоретичними та спеціальними теоретичними курсами загального фундаментального та професійного циклу – «Сучасна українська літературна мова», «Українська діалектологія», «Старослов'янська мова», «Загальне мовознавство», «Порівняльна граматика слов'янських мов», «Історія української літератури», «Історія України».

Метою викладання навчальної дисципліни «Історична граматика української мови» є дати теоретичні знання та забезпечити практичне засвоєння основних процесів формування й становлення української мови, ознайомити студентів із фонетичною системою, граматичною будовою та словниковим складом староукраїнської мови для забезпечення фахової підготовки вчителя-словесника.

Пропонований курс пов'язаний із дисциплінами мовознавчого та історичного циклів, оскільки забезпечує наукове розуміння процесів еволюції елементів і форм фонетичної й граматичної систем, показує взаємозв'язок у розвитку структурних елементів мови, стійкість її граматичної будови та основного словникового фонду і доводить, що розвиток мови відбувається за своїми внутрішніми законами. Найтісніший зв'язок фіксуємо з курсами «Сучасна українська літературна мова» (вивчає нинішній стан національної мови як один із етапів її багатовікового розвитку) та «Українська діалектологія» (живе народне мовлення часто зберігає у своїй структурі ті звуки, форми та конструкції, що вже втрачені літературною мовою; крім того, ряд фонетичних і граматичних процесів у діалектах розвивається шляхом, що не є властивим літературній мові). Курс «Старослов'янська мова» є фактично вступом до історії окремих слов'янських мов, у тому числі й української, бо старослов'янська мова як найдавніша слов'янська літературна мова своєю фонетичною й граматичною будовою найближче стоїть до праслов'янської, а в Київській Русі вживалася як мова книжна, церковна. Це зумовлює її виняткове значення для порівняльно-історичної граматики індоєвропейських мов. Історична граматика української мови використовує

загальні закони мовного розвитку, відкриті на основі вивчення багатьох мов світу, тому вона пов'язана і з курсом «Загальне мовознавство», що є теоретичною базою історико-лінгвістичних досліджень.

Тісний зв'язок маємо й з курсом давньої української літератури, у якому аналізуються писемні пам'ятки, котрі є основним джерелом вивчення становлення і розвитку української мови. «Історія України» містить цінний матеріал про вплив позамовних чинників на формування мови (розселення народу, його контакти, статус нації чи народності), для розуміння загальних напрямків у розвитку мови, коментує процес її виникнення й формування як мови народності. Також у дослідженнях із історії мови використовуються дані археології, етнографії, фольклористики, нумізматики.

Лекція № 2

Тема лекції: *Історична фонетика*

Мета: подати загальний коментар до поняття про діахронічну фонетику; розглянути фонетичні процеси праслов'янського періоду у системі вокалізму та консонантизму.

Ключові слова: *діахронічна фонетика, балто-слов'янська мовна спільність, праіндоєвропейська мова, праслов'янська мова, фонетичні процеси, система вокалізму та консонантизму, альтернації, палаталізація, спрощення.*

План

1. Загальний коментар до поняття про діахронічну фонетику.
2. Поняття про систему вокалізму та консонантизму індоєвропейської, праслов'янської й давньоруської мов.
3. Фонетичні процеси праслов'янського періоду:
 - альтернації у системі вокалізму.
 - палаталізація задньоязикових приголосних (перехідне пом'якшення г, к, х);
 - палаталізація (пом'якшення) приголосних у сполученні з j;
 - сполучення *kt', *gt';
 - сполучення *dt, *tt;

- спрощення у групах приголосних;
- альтернації у системі вокалізму.

Література

1. Брус М. Історична граматика української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: Навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ : ПП Голіней О.М., 2016. 92 с.
2. Вербовий М. В., Колоїз Ж. Історична граматика української мови : Навчальний посібник. Кривий Ріг : КДПУ, 2008. 100 с.
3. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. К. : Радянська школа, 1980. 319 с.
4. Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика : навчальний посібник. Миколаїв : Видавництво ЧНУ імені Петра Могили , 2017 . 188 с.

ЛЕКЦІЯ №3

Тема лекції: Фонетичні процеси праслов'янського періоду.

Мета і завдання лекції: реконструювати систему вокалізму та консонантизму (етапи: індоєвропейський → праслов'янський → давньоруський (давньокиївський) → український).

Ключові слова: *система вокалізму, система консонантизму*

План

1. Система вокалізму та консонантизму індоєвропейського періоду.
2. Система вокалізму та консонантизму праслов'янського періоду.
3. Система вокалізму та консонантизму давньоруського періоду.
4. Система вокалізму та консонантизму власне українського періоду.
5. Висновки.

Література

1. Брус М. Історична грамати́ка української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: Навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ : ПП Голіней О.М., 2016. 92 с.
2. Вербовий М. В., Колоїз Ж. Історична грамати́ка української мови : Навчальний посібник. Кривий Ріг : КДПУ, 2008. 100 с.
3. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична грамати́ка української мови. К. : Радянська школа, 1980. 319 с.
4. Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика : навчальний посібник. Миколаїв : Видавництво ЧНУ імені Петра Могили , 2017 . 188 с.

В українській мові діалектні відмінності, що стосуються самої системи діалекту, самих її основ, спостерігаються насамперед у фонетиці. Відмінності ці стосуються, по-перше, самої системи вокалізму окремих говорів (кількісний склад) та частоти вживання однієї й тієї ж фонемі в різних говорах (якісний склад).

Склад вокалізму української діалектної мови зводиться до чотирьох основних діалектних систем: південно-східної, південно-західної, а в її системі окремо – карпатської та поліської, або північноукраїнської.

Південно-східним діалектам властивий шестифонемний (як наголошений, так і ненаголошений) вокалізм: і – и – е – у – о – а. (Говори Середньої Наддніпряни лежать в основі української літературної мови).

Південно-західні діалекти, як і південно-східні, також мають систему шестифонемного вокалізму і – и – е – у – о – а. Однак система вокалізму основної маси південно-західних діалектів відрізняється навантаженістю окремих фонем, тобто частотою вживання їх у мовленні (зокрема і, е, и, а), що й дає підстави вважати систему вокалізму південно-західних діалектів за окрему діалектну систему.

Північні (поліські) діалекти відрізняються від усіх інших як кількістю фонем, так і частотою вживання, а також протиставленням наголошеного і ненаголошеного вокалізму.

Система наголошеного вокалізму в поліських говорах восьмифонемна: і – и – А – е – у – о – L (F, J, D) – а, а ненаголошеного – шестифонемна: і – и – е – у – о – а, так як у ненаголошеній позиції дифтонги відсутні.

Таким чином, в цілому система діалектного вокалізму десяти фонемна.

ЛЕКЦІЯ №5.

Тема лекції: Найдавніші фонетичні процеси протоукраїнської мови дописемного періоду.

Мета і завдання лекції: проаналізувати найдавніші фонетичні процеси системи вокалізму та консонантизму дописемного періоду так званої давньоруської мови.

Ключові слова: морфологічні діалектні відмінності, типи словотвірних відмінностей, категорія роду і числа іменника,

План

Найдавніші фонетичні процеси дописемного періоду так званої давньоруської мови:

а) у системі вокалізму:

- розвиток повноголосся;
- зміна дифтонгічних сполук *ort, *olt (де t – будь-який приголосний);
- історія носових голосних ę, o_o;
- зміна дифтонга ħ в і;
- зміна* је в о на початку слова;
- о замість початкового а в словах іншомовного походження;

б) у системі консонантизму:

- втрата початкового звуку j перед у;
- розвиток фарингального h.
- зміна *gv і *kv перед ħ (з oĭ) в зв та цв;
- спрощення у групах приголосних *dl, *tl, *dm;

2. Висновки та узагальнення.

Література до лекції

5. Брус М. Історична грамати́ка української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: Навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ : ПП Голіней О.М., 2016. 92 с.
6. Вербовий М. В., Колоїз Ж. Історична грамати́ка української мови : Навчальний посібник. Кривий Ріг : КДПУ, 2008. 100 с.
7. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична грамати́ка української мови. К. : Радянська школа, 1980. 319 с.
8. Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика : навчальний посібник. Миколаїв : Видавництво ЧНУ імені Петра Могили , 2017 . 188 с.

Додаткова література

1. Громко Т. Особливості кількісних числівників в українській діалектній мові // Наукові записки. Вип. 73. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). –
 2. Кіровоград: РВВ КДПУ ім.В.Винниченка, 2007. – С. 188-193.
 3. Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті / Я. В. Закревська. – К. : Наук. думка, 1976. – 163 с.
 4. Ковалик І. І. Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів в іменниковому словотворі / І. І. Ковалик // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 96–108.
- у діалектах. Діалектні відмінності займенників. Дієслово. Діалектні явища у дієслівних формах. Відмінності у словотворі української діалектної мови.

ЛЕКЦІЯ №4.

Тема лекції: Фонетична система давньоруської мови писемного періоду.

Наслідки занепаду та вокалізації редукованих у системі вокалізму та консонантизму.

Мета і завдання лекції: проаналізувати найдавніші фонетичні зміни.

План:

1. Найдавніші фонетичні процеси писемного періоду:

- історія редукованих ъ, ь.

2. Найголовніші наслідки занепаду та вокалізації зредукованих у системі *вокалізму*:

- друге повноголосся;
- чергування *о та е з нулем* звука;
- поява вставних *о, е*;
- компенсаційне подовження голосних *о, е* в *ово закритих* складах;
- поява приставних *і* та рідше *о*;
- зміна *і* на *ы*.

1. Найголовніші наслідки занепаду та вокалізації редукованих у системі *консонантизму*:

- поява нових груп приголосних;
- спрощення в новоутворених групах приголосних;
- вставні приголосні *т і д*;
- асиміляція приголосних;
- дисиміляція приголосних;
- депалаталізація приголосних;
- зміна *л* в *љ*.

10. Комплекс контрольних робіт (ККР) для визначення залишкових знань із дисципліни, завдань для контрольних робіт

I. 1. Що таке ендемізм?

- а) елемент діалектної системи;
- б) елемент діалектної системи, який функціонує в незначній кількості говірок і не має відповідників на інших територіях; елемент,
- в) який функціонує в кількох говірках.

2. Протетичні звуки, що характерні для деяких говорів, - це:

- а) стверділі приголосні звуки в кінці слова;
- б) приставні звуки на початку слова;
- в) подовжені звуки;
- г) додаткові звуки всередині слова.

3. Який приголосний звук характерний для середньо наддніпрянського говору (полтавські говірки)? Виберіть одну відповідь:

- а. афrikата /дж/
- б. м'який /р/
- с. альвеолярний /л/

4. Які приголосні пом'якшуються у покутсько-буковинських говірках?

- а. приголосні /д/, /т/ п
- б. приголосні /с/, /ц/, /з/
- с. шиплячі /ж/, /ч/, /ш/ та /р/

5. Укажіть, у якому наріччі виділяють найбільше говорів.

- 1. У північному.
- 2. У південно-східному.
- 3. У південно-західному.
- 4. У поліському.

II. 1. Діалекти і національні мови в історичному розвитку.

2.Аспекти діалектологічних досліджень.

3.Північні діалекти української мови, їх територія, групування, найголовніші особливості.

ЗРАЗОК КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ № 1

Готуючись до модульних контрольних робіт, студенти повторюють теоретичний матеріал лекцій та практичних занять, а також питання, запропоновані для самостійного опрацювання.

Мета поточних робіт та комплексної підсумкової контрольної роботи – з'ясувати й оцінити ступінь засвоєння студентами теоретичного матеріалу, оволодіння навичками самостійної роботи, уміння синтезувати набуті знання й робити власні висновки.

Варіант 1

I рівень

(кожна відповідь оцінюється в 5 балів)

1. Подайте приклад позначення індоєвропейського довгого голосного /a/.
2. Як звали старшого з «солунських братів»?
3. Який вчений відкрив носові голосні?
а) О. Востоков; б) Й. Добровський; в) А. Вайан; г) І. Срезневський.
4. Пояснити значення терміну *палімпсест*.
5. Який період називають «золотим віком» слов'янської писемності?
6. Які старослов'янські приголосні звуки були постійно твердими?

II рівень

(кожна відповідь оцінюється в 8 балів)

1. Поясніть причину чергування голосного з нулем звука в українській мові:
орел – орла.
2. Які є точки зору на зародження слов'янської писемності?
3. Які діакритичні знаки кирилиці ви знаєте? (їх функції, приклади вживання)
4. Які букви кирилиці були йотовані?
5. Затранскрибувати слова: врагѣ, люблѣ, шовѣмѣ.

III рівень

(відповідь оцінюється в 15 балів)

1. Зробіть фонетичний аналіз виділеного слова із завдання II.5.
2. Запишіть старослов'янські відповідники до наведених слів: *брати*, *тісто*, *капель* (мн.).

11. Інструктивно-методичні матеріали до проведення практичних занять

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №1

ТЕМА: Історична граматики української мови як наукова дисципліна.

Походження української мови в мовознавстві

Завдання:

- визначати місце курсу в системі філологічної підготовки студентів-філологів, його узагальнений характер та практичне значення;
- з'ясувати, як на різних історичних етапах – від IX ст. – початку XVIII ст. – змінювалося поняття “літературна мова”, як-от: *давньоруська мова, «руська» мова, проста церковна, слов'яноруська мова*;
- пояснювати зміст термінів: *графіті, ізводи пам'яток, київське койне, протоукраїнська мова, давньоукраїнська мова, давньоруська мова, спільнослов'янська мова, “проста мова”, «руська» мова церковнослов'янська мова* тощо;
- розглядати та вміти аналізувати зразки пам'яток різних періодів історії української літературної мови.

ПЛАН:

1. Об'єкт, предмет, завдання і значення курсу “Історична граматики української мови”.
2. Зв'язок історичної граматики з іншими науковими дисциплінами.
3. Джерела вивчення історії української мови. Характеристика писемних пам'яток.
4. Огляд наукової і навчальної літератури з курсу.
5. Походження східнослов'янської писемності.
6. Місце української мови серед інших слов'янських мов. Періодизація історії української мови.
7. Основні проблемні питання у вивченні літературно-писемної мови Київської Русі. Гіпотези вчених щодо основи цієї мови.
8. Аналіз існуючих точок зору з питання походження української мови у мовознавстві.
9. Характеристика сучасних концепцій.

Література:

Питання розглядаються за підручниками та монографіями:

Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. К., 1980. С. 3-27.

Історія української мови : Хрестоматія / Упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. Л. Мойсієнко. К. : Либідь, 1996. 231 с.

Крижанівська О.І.. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики. К., 2010. С. 3-27.

Русанівський В.М. Історія української літературної мови. К. : АртЕк, 2004. С. 6-13, 36-43.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських. Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. 323 с.
тощо.

П.п. 3,4,5,6,7 – за монографією

Півторак Г. П. Українці: Звідки ми і наша мова? К., Наукова думка, 1993. 200 с.;

Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». К. : Академія, 2001. 152 с.

Огієнко І. І. Історія української літературної мови (Митрополит Іларіон). 2-ге вид., випр. К. : Наша культура і наука, 2004. 436 с.

іншими його монографіями; Історією української мови: Хрестоматія. – К., 1993,; лекцією та матеріалами курсів «Старослов'янська мова» й «Сучасна українська мова».

Журнальні публікації

Видайчук Т. Л. Значення історико-лінгвістичних дисциплін у системі підготовки вчителя-філолога. *Педагогічний процес: теорія та практика* (1-2). 2015. С. 67–72.

Глушенко В. А., Тищенко К. А. До питання про методологію досліджень А. Ю. Кримського з історії української мови. *Наукові праці : науковий журнал*. Вип. 282. Т. 294. Серія «Філологія. Мовознавство». Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. С. 17–21.

Єрмоленко С. Українська мова серед інших слов'янських. *Дивослово*. 2001. № 3. С. 26–28.

Зинякова А. А. Джерела вивчення історії української мови. *Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського. Серія «Філологічні науки»*: зб. наук. пр. Миколаїв : МДУ, 2009. Вип. 26. С. 25–29.

Карпенко Ю. О. Питання походження української мови: Українська гіпотеза. *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 3–9.

Мойсієнко В. М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Мовознавство*. 2005. № 1. С. 67–82.

Німчук В. В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові. *Мовознавство*. 1992. № 2. С. 7–14.

Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Мовознавство*. 1998. № 1. С. 3–13.

Німчук В. В. Виникнення східнослов'янської писемності. *Бібліотечний вісник*. 2000. № 6. С. 3–16.

Онуфрієнко Г. Генеза української мови у гіпотезах та концепціях мовознавців ХІХ – ХХ століття. *Персонал*. 2006. № 11. С. 40 – 46. (початок) ; № 12. С. 36 – 42 (закінч.).

Півторак Г.П. Коли ж виникла українська мова? // Історія української мови: Хрестоматія... С.270 – 279.

Піскунов О. В. Погляди українських лінгвістів 30-х рр. ХХ ст. на процедуру лінгвістичної реконструкції. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]*

комплексу "Києво-Могилянська академія"]]. Серія : Філологія. Мовознавство. 2016. Т. 278, Вип. 266. С. 104-108. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdufm_2016_278_266_23

Русанівський В. Давньоруська мова: міф чи реальність? *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 3–6.

Скляренко В. Походження назви Русь. *Мовознавство*. 2003. № 5. С. 3–13.

Скляренко В. Походження назви Русь. *Мовознавство*. 2004. № 2–3. С. 3–19.

Степаненко М. З історії досліджень витоків української мови. *Дивослово*. 2000. № 7. С. 17–19.

Тараненко О. О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 35–38.

Тимошенко П. О. О. Шахматов і українська мова. *Українська мова і література в школі*. 1986. № 4. С. 24–34.

Ткачук О. Деякі аспекти проблеми походження української мови. *Дивослово*. 1998. № 2. С. 10–13.

Ющук І. Про походження української мови. *Мовознавство*. 1995. № 1. С. 27–34.

Шевельов Ю. Чому общерус. язык, а не віборуська мова? - З проблем східнослов'ян. глотогонії: Дві статті про постання української мови. К.. 1994. Текст статей на сайті Збруч. Pdf на сайті Український Центр (або Шевельов Ю. Вибрані праці, Т.1 Мовознавство. К.: Вид. Дім «Києво-Могилянська Академія», 2008, С. 382-411)

Шевельов Ю. Назва /Україна/

<http://www.ukrcenter.com/%D0%9B%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%AE%D1%80%D1%96%D0%B9-%D0%A8%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BE%D0%B2/76135/%D0%9D%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B0--%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0->

Запитання

1. Сформулюйте завдання історії української мови як науки, пов'язавши їх з об'єктом та предметом її вивчення.
2. Розкрийте зв'язок історії української мови з лінгвістичними і нелінгвістичними науками.
3. Визначте джерела добору матеріалу для простеження шляхів розвитку окремих мовних одиниць чи української мови загалом.
4. З'ясуйте переваги й недоліки писемних пам'яток як джерела вивчення історії української мови.
5. Відтворіть найбільш прийнятну, на ваш погляд, періодизацію історії української мови. Обґрунтуйте ваш вибір.
6. Розкрийте суть гіпотез щодо походження писемності у східних слов'ян. Вкажіть, хто з мовознавців їх розвивав.
7. У чому полягає внесок відомих вам вчених у вивчення історії української мови?

Завдання та матеріали до самостійної роботи з теми «Вступ...»

А.

Опрацювати 3 пит.: Джерела вивчення історії української мови. Характеристика писемних пам'яток.

Пам'ятки X-XIII ст..

Серія “Пам’ятки української мови”: “руські” грамоти XIV-XV ст., “Пересопницьке євангеліє “ /1556-1561/; перші граматики та словники XVI ст. Лексикон словенороський Памви Беринди. /Упор. В.В.Німчук. – К., 1961), Зизаній Л. Грамматика словенська /Підготовка тексту і вст. стаття В.В.Німчука. – К.: Наук. думка, 1980. – 56 с. ; Граматика слов’янська І.Ужевича /Підгот. Друку І.К.Білодід, Є.М.Кудрицький. – К.: Наук. думка, 1970. – 459 с. ; Смотрицький М. Граматика /Підготовка факсимільного видання та дослідження пам’ятки Т.В.В.Німчука. – К.: Наук. думка, 1979. – 112 с.. Інші пам’ятки: Лікарські та гос-подарські порадиники XVIII ст./ Підгот. до вид. В.А.Передрієнко.– К., 1984 тощо.

Опрацювати 5 пит.: з’ясувати відмінність у значенні слів Писемність// Письмо. Припущення про існування писемності на Русі в дохристиянську епоху. Докази існування писемності в Україні-Русі в першій половині X ст., найімовірніше, на основі ранньої кирилиці. Зміни кириличної азбуки (Крижанівська О.І.. Історія української..., с. 26).

Опрацювати 7 пит.: Основні проблемні питання у вивченні літературно-писемної мови Київської Русі. Гіпотези вчених щодо основи цієї мови.

Походження назв «Русь», «Україна».

Питання про статус давньоруської мови. Правомірність термінів *протоукраїнська мова, давньоукраїнська мова, давньокиївська мова*. Поняття *України-Русі* в працях М.Грушевського, А. Кримського, І.Огієнка, О.Горбача, Г.Півторака. груп слов’ян. Полеміка М. Погодіна / П.Лавровського, О.Соболевського/ – М.Максимовича /Г. Ягича, А. Кримського/. Участь у ній П.Житецького, С.Смаль-Стоцького та ін.

Опрацювати 8-9 пит.: Підготувати (коротко, окремими повідомленнями) інформацію про український глотогенез – погляди науковців, котрі досліджували питання становлення і розвитку української мови (І.Огієнко, М.Жовтобрюх, Ю. Карпенка, В.Русанівський, В.Скляренко, В.Німчук, Г.Півторак, Ю. Шевельов ін.).

Використовуючи поданий список літератури, підготуйте аналітичне повідомлення про наукову діяльність одного з *істориків української мови*.

Б. Законспектувати: статтю Степаненка М. та ще 1-у за власним вибором (чи відповідно до обраного питання).

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №2-3

1. Підготуватися за планом до опрацювання теми, використовуючи подані матеріали.

1) Характеристика основних особливостей звукової системи індоєвропейської прамови.

2) Хронологія праслов'янської мови.

3) Монофтонгічне походження праслов'янських голосних.

Практичні завдання:

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №4

1. Підготуватися за планом до опрацювання теми, використовуючи подані матеріали.

1) Тенденція до наростаючої звучності складів та звукові процеси, пов'язані з дією закону відкритого складу.

2) Монофтонгізація праслов'янських дифтонгів.

3) Доля дифтонгічних сполучень із плавними *r, *l.

Практичні завдання:

1. Виконати вправи 11 (с. 32), 14 (с. 33), 16 (с. 30), 37, 38 (с. 36) за зб. О. І. Леути, В. І. Гончарова «Старослов'янська мова : збірник вправ і практичних завдань» (2004).

2. Опрацювати завдання самостійної роботи до теми.

Завдання для самостійної роботи теми №4

I. Опрацювати теоретичні питання.

II. Уміти пояснити та проілюструвати прикладами *ключові поняття теми*.

III. Виконати завдання:

Завдання 13. Використовуючи матеріали підручників, *Таблицю №9* та подані нижче схеми реконструйованих систем вокалізму та консонантизму розповісти про фонетичну систему індоєвропейської мови-основи:

Завдання для самостійної роботи теми №2

I. Опрацювати теоретичні питання.

II. Уміти пояснити та проілюструвати прикладами *ключові поняття теми*.

III. Виконати завдання:

Завдання 13. Використовуючи матеріали підручників, *Таблицю №9* та подані нижче схеми реконструйованих систем вокалізму та консонантизму розповісти про фонетичну систему індоєвропейської мови-основи:

Схема 1.1.

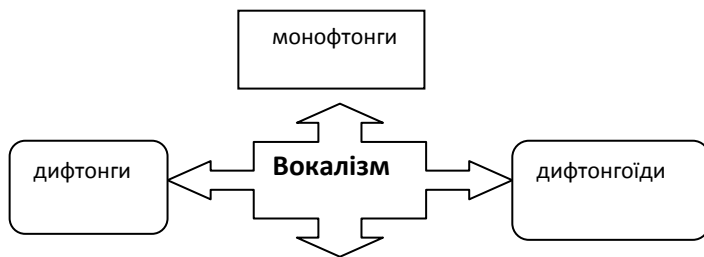

Схема 1.2.

ТЕМА № 5. ЗВУКОВА СИСТЕМА В ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

Зміст теми

1. Спільноіндоєвропейська фонетична система як основа фонетичної системи праслов'янської мови.
2. Праслов'янська мова як спільна прामова всіх слов'ян.
3. Система праслов'янського вокалізму. Походження старослов'янських голосних звуків.

3.1. Голосні звуки монофтонгічного походження.

3.2. Монофтонгізація праслов'янських дифтонгів.

4. Генетичний зв'язок системи консонантизму старослов'янської мови з індоєвропейською та праслов'янською.

5. Тенденція до наростаючої звучності складів та звукові процеси, пов'язані з дією закону відкритого складу.

5.1. Фонетичні наслідки постійного зростання звучності складу.

5.2. Доля дифтонгічних сполучень із плавними *r, *l . Зміни сполучень на початку слова перед приголосними.

5.3. Розвиток неповноголосних сполучень.

6. Пізніші звукові процеси, відображені в пам'ятках кінця X–XI століть.

Ключові слова: *акутова та циркумфлексна інтонація, голосні-монофтонги, дифтонги, закон складового сингармонізму, метатеза, монофтонгізація, повноголосся, неповноголосні сполуки, праіндоєвропейська мова, праслов'янська мова.*

Проблемні питання

✓ Чи можна вживати замість терміну «*праслов'янська мова*» назву «*спільнослов'янська мова*»?

✓ Унаслідок дії яких фонетичних тенденцій сформувалися системи старослов'янського вокалізму та консонантизму?

✓ Чому по-різному змінювалися сполучення *or, *ol на початку слова та між приголосними в різних слов'янських мовах?

Навчальні матеріали до теми №4

1. Індоевропейська прамови, що існувала від IV–III тис. до н.е., є спільним джерелом більшості європейських мов. Серед особливостей спільноіндоевропейської звукової системи науковці виділяють такі: існували закриті та відкриті склади; голосні-монофтонги розрізнялись як якісно, так і кількісно, тобто складали опозиційні пари за ознакою тривалості. Появі праслов'янської мовної системи передував період її оформлення – інтеграції індоевропейських і, можливо, іносистемних діалектів, тобто протослов'янський період відносно відокремленого розвитку потенційного слов'янського мовного комплексу. Протослов'янський діалект успадкував: 10 *голосних* фонем-монофтонгів <*ǣ – *ā>, <*ǫ – *ō>, <*ī – *ī̄>, <*ě – *ē>, <*ŭ – *ū>, 12 нисхідних дифтонгів на нескладові *j, *u : <*ōj – *ōj̄>, <*ǣj – *ǣj̄>, <*ǫj – *ǫj̄>, <*ěj – *ěj̄>, <*ŭj – *ūj̄> та ін. і дифтонгоїдів <*ōn>, <*ōr>, <*īl> та ін. (із сонорними *m, *n, *r, *l – усього 32 сполуки). У системі *приголосних* були наявні сонанти – нескладові <*r>, <*l>, <*m>, <*n> та складотворні <*r̥>, <*l̥>, <*m̥>, <*n̥>; проривні приголосні, які також включали співвідносні звуки за ознакою придиховості (<*k – *kʰ>), лабіалізації (<*gʷ>), за ознакою твердості – м'якості (<*g – *gʷ>) /Г. Хабургаєв вважає, що протослов'янські діалекти не успадкували індоевропейські палатальні приголосні/, одна фрикативна фонема <*s>, були поширені сполуки з*j, при цьому не було шиплячих і африкат тощо (уся система приголосних представлена у Таблиці №9). Пор.: **dʰousjā* > **dux-ja* > псл. *duša* > ст.сл. доѡша.

У протослов'янській мові наголос виділявся не силою звуку, а тоном, тобто був тоновим, або музикальним. У разі підвищення тону та виділення наголошеного складу *інтонація* була висхідна, або *акутова*, якщо наголошений склад виділявся пониженням тону, то інтонація була спадна, або *циркумфлексна*.

2. Праслов'янською, або спільнослов'янською, що є спільним джерелом слов'янських мов, називається мовна система, що об'єднує живе мовлення слов'янських племен від часу їх складання (родоначальником групи племен було одне плем'я) до часу виникнення на їх основі ранніх слов'янських народностей та

служувала засобом спілкування у слов'ян у ранній період їх історії, та мова, що науково реконструйована. Більшість сучасних мовознавців вважає, що виділення слов'янства варто відносити до III–II тисячоліття до н.е. Це та стадія родоплемінного життя, на якій вже широко розвинене скотарство та землеробство. Розпад слов'янської єдності почався з виникненням «залізного» віку, тобто ще до настання нової ери. Остаточний розпад слов'янської єдності та утворення трьох груп слов'янства: східної, західної та південної – збігається з періодом розкладання первісно-общинного безкласового ладу. Кінець праслов'янської мови можна віднести до другої половини першого тисячоліття н.е. (VI–VII ст. н.е.).

У ранній період (III тис.–I тис. до н.е.) склади були ще закриті та відкриті, завершувалося формування основних особливостей праслов'янської мови, намітилися провідні тенденції подальшого мовного розвитку. У ранній період праслов'янська мова характеризувалася різномісним наголосом, різною довготою і короткістю складу, голосні в слові вимовлялись із однаковою силою, а наголошені і ненаголошені склади розрізнялися за висотою тону (тонічним наголосом – пониженням чи підвищенням). Тонічний наголос зберігся в сучасних сербській, хорватській та словенській мовах.

У пізній праслов'янський період (початок нашої ери) активізується *принцип висхідної звучності складу*. Результати реалізації цієї тенденції неоднакові в різних слов'янських мовах, тому що праслов'янська єдність починає розпадатись. Процеси, що зумовлені тенденцією до висхідної звучності складу, завершувались у початковий період розпаду праслов'янської мови.

У результаті дії принципу висхідної звучності встановлюється закон відкритого складу, у відповідності до якого склади могли закінчуватися тільки складотворними звуками – голосними або плавними приголосними. Виняток становили окремі проклітики, які не зустрічаються в самотійному вживанні, а завжди примикають до наступного за ними слова: *без, из, раз*. *Основна тенденція праслов'янського*

періоду – перетворення складу в основну звукову одиницю. Основний двигун звукових змін, що сталися у фонетичній і морфологічній системах, – закон відкритого складу. Велике значення відіграє й закон складового сингармонізму, який вимагає побудови складу за принципом співзвучності. Так, наприклад, закон відкритого складу (принцип висхідної звучності в складі) діяв до половини XI ст., закон палаталізації задньоязикових [ɾ], [k], [x] перед голосними переднього ряду приблизно з IV ст. до н. е. до IV ст. н. е.

3.

4.

5.

5.1. Фонетичні наслідки постійного зростання звучності складу такі:

➤ Втрата праіндоевропейських кінцевих приголосних фонем /t/, /d/, /n/, /s/: **dāmās* < **dom̥* – ст.сл. домъ; **noktis* – укр. ніч, рос. ночь, білор. ноч, болг. ноц, пол. noc; і.е. **sēlōd* > **selo*; псл. **syn̥*, пор. із лат. *sūnūs*, лит. *sūnūs*, ст.сл. сынъ, укр. син. Кінець слова піддавався ослабленню у вимові.

Також у кінцевих сполученнях **ōnt*, **īnt* дифтонги *ōn*, *īn* монофтонгізувалися перед *t*, унаслідок чого з'явилися носові *я*, *н*: *бодн* < **bodont*. У кінцевих сполученнях **ōn*, **ōn̥*, **ōs* (*as*, *us* > ъ) у результаті посиленої лабіалізації **o* переходив у голосний **ū* або **y*: **ōn* > *yn* > *ū* > ъ, **ōs* > *ūs* > *ū* > ъ та **ōn̥* > **ūn̥* > *ū* > ы: **katōn* > **kamy* (ст.сл. камы), пор.: псл. **vь1kōs* – **vьlkъ*). Якщо голосний звук знаходився в кінцевому складі слова перед сполученням приголосних, то голосний подовжувався: **sūnuns* > **sūnūns* > сыны.

Перед кінцевими приголосними **n*, **m*, **s* голосні звуки редукувалися і ставали короткими **stōlōs* > **stolūs* > столъ; **kōstīs* > ст.сл. кость, пор. санскритське *asthi* ‘кость’, грец. *ὀστέον*.

**jōs* > ъ; **onts* → (зникає *t*) > **ons* кінцевий зникає, а далі як *i* в попередніх сполуках утворюється ъ чи ы; **jonts* > **jons* – після м'якого /j/ голосний /o/ змінився на /e/ → **jens*, який згодом подовжився → **jēns*. Після монофтонгізації та

втрапи кінцевого приголосного утворився носовий голосний: *jēs→jē: *konjons – *kon'ę (ст.сл. коня).

➤ Зміна складоподілу: і.є. *nōsī/tī, *nosia – noš'/ja – no/š'a, тобто переміщення приголосних на межі складу.

➤ Спрощення в консонантних групах :

*ds, *ts, *bs, *ps, *ss > [s]: *ōpsā > рос. оса, пор. лит. vapsa; і.є. *mūd-slъ > ст.сл. мысль;

*pt, *bt > [t]: *tępti > *teti, ст.сл. тети 'бити';

*pn, *bn, *tn, *dn > [n]: і.є. *sųpnōs > *sъpnъ > ст.сл. сънъ, пор. ст.сл. съпати), укр. сон – спати;

*tm, *dm, *bm > [m]: *dadmъ > ст.сл. дамъ, *obmyti > омдти;

*kt, *gt > [št]: *rękti > ст.сл. решти, пор. рекн;

*skn > [sn]: *blįsknōnti > бльсннти, пор. блискъ;

*bv > [б] *ōbvōlkōn (ст.сл. облако, укр. оболонка, волочити);

*dl, *tl > [l] – у східних і південних слов'ян; і.є.*mūdlōd > псл. *mylo > ст.сл. мыло, укр. мило, але пол. mydło, ч. mydlo.

➤ Асимілятивно-дисимілятивні зміни за способом творення та глухістю в звукосполученнях *tt, *dt > [st] > ст.сл. -ст- : *vēdtī > vētti > вести, пор. ст.сл. вєсти – вєдн;

*męttī > ст.сл. мєсти .

6.

7. Система голосних звуків праслов'янської мови (8 фонем) сформувалася внаслідок дії двох фонетичних тенденцій – тенденції до перетворення кількісних відмінностей голосних у якісні та тенденції до в□дкритості складу.

3.1. Монофтонгічне походження праслов'янських голосних із довгих і коротких праіндоєвропейських та слов'янських голосних:

/a/ < *ā, *ō (злилися в протослов'янському): ст.сл. БОГЪ, псл. *bogъ*, і.є. *bhágaḥ* 'наділяючий, податель, пан, владика'; < *ē (після *j, *ž, *š, *č, *žd', *šd'): ст.сл. жаръ псл. *žarъ < *gērъ;

/o/ < *ǫ, *ǫ̆, *ě (перед *ǫ/ v): ст.сл. ДОМЪ, і.є. *dǫmǫs*, д.інд. **dāmah*; ст.сл. ОКО, лат. *ōculus*;

/ě/ (э – ст. сл.) < *ē: ст.сл. СЭДЭТИ, лат. *sēdēti*;

/i/ < *ī: ст.сл. ТРИ, д.інд. *tri*, лат. *trīginta* «30»; < *ū : лит. *siuti*, ст.сл. ШИТИ;

/ь/ < *ī̆: ст.сл. ВЪДОВА, д.інд. *vidhávā*, лат. *vīdua*;

/ь/ < *ǫ̆: ст.сл. МЪХЪ, лат. *mŭscŭs* 'мох';

псл. у (ы – ст. сл.) < *ū (перед приголосним або в кінці слова): ст.сл. МЫСЛЬ, псл. *myslь*, і.є. **mūd-slъ*;

/e/ (е – ст. сл.) < *ě: ст.сл. ВЕЧЕРЪ, псл. *večerъ* < *veker, лит. *vākaras*,

< *ǫ̆ (після *j та палатальних приголосних): *rǫl/jǫ̆/m > ст.сл. ПОЛЕ .

3.2. Монофтонгізація дифтонгів. Існували дифтонгічні сполуки, що складалися з голосного та другого компонента – приголосного чи напівголосного/напівприголосного нескладотвірного елементу. Зміни праслов'янського періоду пов'язані з дією закону відкритого складу. У зв'язку з цим у кінці слова та перед приголосним дифтонги стягуються в голосний однорідного утворення. Перед голосним дифтонг розпадався на два самостійних звука: голосний + приголосний.

Так, існували дві групи дифтонгічних сполук із носовими приголосними. Якщо до складу дифтонга входили голосні непереднього ряду *ǫ̆, *ǫ̆̄, *ǫ̆̄ та нескладові

сонанти **m* та **n*, утворився носовий /*ɔ*/; у сполучі з голосними переднього ряду **ě*, **ĩ* та приголосними **n*, **m* розвинувся /*ę*/:

- ✓ **ěn*, **ěm*, **ĩn*, **ĩm* > псл.**ę*, ст.сл. / *ę* / (я), наприклад: ст.сл. сѣмя – лат. *sēmēn*, лит. *sėmenys*, прус. *semen*; ст.сл. чядо – нім. *Kind*;
- ✓ **ǣn*, **ǣm*, **ōn*, **ōm*, **ūn*, **ūm* > псл.**ǫ*, ст.сл. н: ст.сл. /*o* / (ж), пор. : ст.сл. гнсь – лит. *ansere*, нім. *Gans*.

Таким чином, носові голосні з'явилися у праслов'янську добу внаслідок монофтонгізації праіндоевропейських дифтонгів.

Доля дифтонга залежала від того, у якій позиції він знаходився: монофтонгізація відбувалася тільки в закритому складі перед наступним приголосним у середині слова та в кінці слова, а перед голосними сполучення голосних із носовими приголосними збереглися, складоподіл проходив між елементами дифтонгу (при цьому зміщувалася межа складоподілу: голосний опинявся в кінці складу, а носовий приголосний починав наступний склад).

Старослов'янським носовим голосним відповідають в сучасній українській мові чисті голосні звуки /'а/ або /у/: лит. *zentas* – **zentь*, ст.сл. зятѣ, укр. зять, пол. *zies*; ст.сл. зѣбѣ – лит. *žambas*, укр. зуб.

Аналогічно монофтонгізувались інші дифтонги з нескладовими **u* та **i*, утворюючи відкритий склад:

✓ **oi̯* / *(āi̯)*, **ei̯* > /*ě* / (ст.сл. э): у середині слова **roi̯/snь* > ст.сл. пѣснь, укр. пісня та в кінці слова **wo/doi̯* > водэ; пор. закритий склад не утворювався, якщо дифтонг розпадався:

**oi̯* > о + j; **ai̯* > а + j; **roi̯/e/ть* > **po/ie/ть* > ст.сл. поетѣ, але **roi̯/ti* > ст.сл. пѣти; рѣка – **rěka* < **roi̯/ka* з **rei-*;

✓ **ēi̯*, **ōi̯* > /*i*/ (ст.сл. и): **zēi̯ma* > ст.сл. зима, лит. *ziema*.

Нові *e*, *i* повністю злилися з давніми *e*, *i*, а з часом зумовили пом'якшення задньоязикових.

✓ **ōu*, **āu* > **u* /*y*/ (ст.сл. *u*, *ю*) або *o* + *v*, *a* + *v*; **ēu* > **u* або *e* + *v*: **kleu*/wъ > *клювъ*; **kle/ua/ti*, та **ēu* > /*e*/ + /*v*/ (**kle/ua/ti* > *клевати*;
**ōuso* > **уho* > ст.сл. *оуho*, укр. *уho*, пор. лит. *ausis*, лат. *āuss*.

8. Спрощення системи індоєвропейських проривних приголосних звуків на праслов'янському ґрунті /втрата придиховості, втрата лабіальності : **bhratr* > *bratr* > ст.сл. *братъ*; ст.сл. *богъ* < псл. **bogъ*, д.інд. *bhágaḥ*. З'являються нові голосні – шиплячі псл. **šč* /*č*/ – ст.сл. *ч* /*ч'*/, псл. **š* /*š'*/ – ст.сл. *ш* /*ш'*/, псл. **ž* /*ž'*/ – ст.сл. *ж* /*ж'*/ (див. тему №5).

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №7-8

ТЕМА: Реконструкція системи консонантизму

Теоретична частина

ПЛАН:

1. Відтворіть особливості системи консонантизму праіндоєвропейської мови.
2. Визначення етапів розвитку системи приголосних: індоєвропейський → праслов'янський → давньоукраїнський (давньокиївський) → український.
3. Перехідні пом'якшення задньоязикових та зміни приголосних у сполученні з /*j*/ праслов'янського періоду:
 4. 1. Перше перехідне пом'якшення задньоязикових /*ɾ*/, /*κ*/, /*χ*/.
 5. 2. Друге перехідне пом'якшення задньоязикових /*ɾ*/, /*κ*/, /*χ*/.
 6. 3. Третє перехідне пом'якшення задньоязикових /*ɾ*/, /*κ*/, /*χ*/.
7. 4. Пом'якшення приголосних у сполученні з /*j*/.
 - 3.1.Палаталізація задньоязикових приголосних (перехідне пом'якшення /*ɾ*/, /*κ*/, /*χ*/).
 - 3.2. Зміни приголосних (палаталізація) у сполученні з /**j*/.

1. Крижанівська О. І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики. К., 2010. С. 34-3710-21,.

Закон складового сингармонізму

Б. Законспектувати: статтю.

Карпенко Ю.О. Фонологічна історія українського вокалізму // Мовознавство. 1998 . № 2–3. С . 78–91.

Карпенко Ю.О. Українські звуки і та и: дві фонем чи одна? // Мова. 1995 . № 1–2. С . 56–61.

Німчук В.В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові // Мовознавство. 1992 . № 2. С . 7–14.

Питання та завдання для самоконтролю до теми №5

1. Які звукові закони діяли в праслов'янській мові?
2. Чим відрізняються умови та наслідки I, II палаталізації задньоязикових від III?
3. Яка загальна характеристика умов сполучення приголосних посл. мови з *j та їх змін?
4. Як розрізняються якісні та кількісні чергування?
5. Чому результати змін сонорних із *j, проривних із *j різні в окремих слов'янських мовах ?
6. Які зміни і яких приголосних зумовили появу шиплячих?
7. Поясніть причини появи епентетичного л у слові земля.

Тестові завдання для самоконтролю до теми №5

1. Наслідки якої палаталізації задньоязикових у корені слова відбиває звукова структура старослов'янських слів въходѣ – шѣдѣши?
а) першої; б) третьої; в) другої; г) йотової.
2. Наслідки якої палаталізації задньоязикових у корені слова відбиває звукова структура старослов'янських слів высокъ – высоци?
а) першої; б) третьої; в) другої ; г) йотової.

3. Визначте, звукова структура якого старослов'янського слова відбиває наслідок перехідної йотової палаталізації:

- а) кость; б) вратарь; в) жарити; г) вождь.

Тестові завдання для самоконтролю

1. За якими критеріями класифікувалися голосні звуки? приголосні?
2. Чи правильним є твердження: *Складотворчі приголосні збережені в чеській мові:* а) так; б) ні.
3. Якому звукові в українській мові переважно відповідає фонема /æ /, що графічно позначалась як э?
4. Укажіть слово, у якому підкреслений звук етимологічно похідний від **ѣ**:
а) зерно; б) вінок; в) озеро; г) мед; г) плід.
5. Охарактеризуйте особливості вимови редукованих голосних у сильній та слабкій позиціях.
6. У якому варіанті наведено виключно голосні переднього ряду?
а) [i], [e]; б) [i], [a]; в) [a], [ы]; г) [ы], [o]; г) [y], [ь].
7. Укажіть спільні артикуляційні характеристики редукованих голосних:
8. а) середній ступінь підняття; б) непереднього ряду; в) лабіалізовані;
9. г) задній ряд, високий ступінь підняття; г) переднього ряду, носові.

10. Визначте варіант, у якому подані лише лабіалізовані голосні :

11. а) [a], [o], [e]; б) [o], [y], [o^h]; в) [i], [e], [e^h]; г) [ь], [e], [ъ].

12. Поясніть чергування позицій редукованих голосних у словах: *отъць* – *отъче*, *сладѣкъ* – *сладѣка*, *осьль* – *осьла*. Наведіть приклади чергування голосних *о*, *е* з нулем звуку в українській мові, зумовлених чергування позицій редукованих голосних.

13. Укажіть час процесу падіння редукованих голосних: а) VI століття;

14. б) IX століття; в) X століття;

15. г) XII століття; г) XIV століття.

16.

Тематика самостійної роботи №4

Методичні рекомендації до практичних занять та вказівки щодо підготовки самостійної роботи теми №4

Повторити матеріал, поданий у темі «Вступ» про діалектне членування праслов'янської мови, підходи до періодизації історії праслов'янської мови. Відзначити, що праслов'янська мова є генетичною основою мов слов'янського світу. Указати особливості будови складу й наголосу.

Докладніше охарактеризувати основні особливості індоєвропейської мови і виявити, яку фонетичну систему успадкував протослов'янський діалект із праіндоєвропейської мови: структура складу (відкриті і закриті склади), різні за довготою голосні звуки (що виконували смисло- та форморозрізнявальну функції: ***tū* 'той' і **tī* 'ти'), складотворчі не лише голосні, а й носові та сонорні звуки. Довгота й сьогодні збережена в окремих слов'янських мовах, зокрема чеській, словацькій, саме таким чином розрізняють значення та форм слів: чес. *vada* 'недолік' і 'суперечка', словац. *pas* 'паспорт' і 'пояс'.

У протослов'янському діалекті сталися такі зміни, як дефонологізація кількісної ознаки голосних, вокалізація складових сонорних, втрата кінцевих приголосних в складах, спрощення в консонантних групах тощо.

Указати, що середній період існування праслов'янської мови (І тис. до н.е. – V–VI ст. н.е., період дії закону відкритого складу) відзначений найінтенсивнішими фонетичними змінами, а в пізній період (V–VII ст. н.е.) відбулася діалектна диференціація. Зробити огляд фонетичних процесів праслов'янської мови.

Охарактеризувати виникнення системи праслов'янського вокалізму та консонантизму, використовуючи *Таблиці №8, 10, 11 та схеми 1.1 та 1.2*; за необхідності схеми доповніть, подайте приклади реконструкцій, укажіть рефлeksi звуків у сучасних слов'янських мовах, зокрема рефлeksi редукованих *ъ, ь* та носових голосних. Необхідно підкреслити, що система голосних звуків старослов'янської мови сформувалася внаслідок дії двох фонетичних тенденцій – тенденції до перетворення кількісних відмінностей голосних у якісні та тенденції до відкритості складу. Охарактеризувати утворення носових голосних із дифтонгічних сполук, у складі яких є носові приголосні, використовуючи подані вище матеріали.

Отже, усі голосні мають або монофтонгічне, або дифтонгічне походження:

- монофтонгічного походження старослов'янські /a/ (а), /o/ (о), /e/ (іе), /ъ/ (ъ), /ь/ (ь), /ы/ (д);
- дифтонгічного походження /y/ (ѣ), /ѣ/ (я), /q/ (н);
- або монофтонгічного, або дифтонгічного походження голосні /æ/ (э), /i/ (и).

Звернути увагу, які процеси могли відбутися у кінці слова (т.з. явище кінця слова). З'ясувати та уміти пояснити зміни дифтонгічних сполучень із плавними *r, *l у праслов'янській мові в середині слова між приголосними та на початку слова в різних слов'янських мовах.

Охарактеризувати пізніші звукові процеси, відображені в пам'ятках кінця X–XI століть.

[Иванова Т. А., с. 74–90, 105–111; Камчатнов А. М., с. 41–54; Кодухов М. А., с. 9–24; Леута О. І., с. 60–67, 80 – 91; Лучик В. В., с. 89–106; Майборода А. В., с. 76–129; Станіславський М. Ф., с. 8–9; 80–114; Супрун А. Є, Калюта О. М., с. 25–26, 163 –165; Хабургаев Г. О., с. 64–108 та ін.].

ТЕМА № 5. ЗМІНИ СПОЛУЧЕНЬ ПРИГОЛОСНИХ ТА ГРУП ПРИГОЛОСНИХ З НАСТУПНИМ *j ЧИ ГОЛОСНИМИ ПЕРЕДНЬОГО РЯДУ. НАЙДАВНІШІ ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ

Зміст теми

1. Перехідні палаталізації задньоязикових приголосних.

1.1. Перше перехідне пом'якшення.

1.2. Друге перехідне пом'якшення.

1.3. Третє перехідне пом'якшення.

2. Зміни приголосних та груп приголосних перед *j .

2.1. Доля сполучень «сонорний + *j».

2.2. Сполучення «губний + *j» у слов'янських мовах.

2.3. Зміна сполучень *sj, *zj.

2.4. Доля сполучень «*d, *t + *j»

2.5. Сполучення груп приголосних із *j.

3. Найдавніші чергування голосних.

Проблемні питання та завдання

✓ Обміркуйте та прокоментуйте: чи однакове походження мають звуки:

– [л'] у ст.сл. словах жеравль , недэла ;

– [ч'] у ст.сл. словах вечеръ, смрэча та укр. печера, пророчий;

– [ж'] у ст.сл. словах мнжатица, жаба , каже те .

✓ Назвіть фонетичні засоби та процеси, що зумовили поділ слов'янських мов на східну і південну групи, з одного боку, і західну, з другого.

Навчальні матеріали до теми №5

1. На ранньому праслов'янському етапі існувала стійка тенденція до пом'якшення (палаталізації) твердих приголосних перед голосними переднього ряду чи *j. Закон відкритого складу призводить до зміни усієї фонологічної системи поряд з іншим важливим законом – *законом складового сингармонізму*. Цей закон зумовив ряд змін у фонетичній системі праслов'янської мови, серед яких найважливішими є зміни задньоязикових під впливом голосних переднього ряду: наука – учїникъ.

У праслов'янську епоху приголосні, які не могли бути м'якими, опинялися в позиції перед голосними переднього ряду чи м'яким *j, що порушувало закон слогового сингармонізму. У силу цього в словах, що суперечили цій тенденції, відбувалися відповідні зміни, спрямовані на локалізацію складу в єдиній артикуляційній зоні: На противагу більш раннього, протославянського періоду, що характеризується іншою структурою складу, виникає активна взаємодія між звуками в межах одного складу, інтенсивна акомодация і палаталізація, пересування вперед артикуляції голосного під впливом палатального приголосного. Артикуляція приголосних зміщувалась у напрямку середньоязикових. Існувала тенденція до гармонійної побудови складу, до єдиної тональності та відносної артикуляційної близькості звуків. Склад прагнув будуватися за моделями: непалатальний приголосний + голосний непереднього ряду (сухъ 'сухий'); палатальний приголосний + голосний переднього ряду (чьстьнъ). Якість звуків у межах одного складу в цьому випадку може бути охарактеризована термінами «дієзність» – «бемольність».

Зміни приголосних під впливом *j були також одним із проявів закону відкритого складу, оскільки у позиції приголосного звука перед *j у праслов'янській мові виникав закритий склад: *nos-ja, але ст.сл. но-ша.

Зміна задньоязикових була перехідною, тобто відбувалося не лише пом'якшення, а й якісна зміна приголосних (вони переходили в нові за місцем і способом творення звуку, тому їх прийнято називати вторинними).

1.1. В історії власне праслов'янського періоду найбільш ранньою зміною (V–III ст. до н.е.) є *перше перехідне пом'якшення* (палаталізація) задньоязикових **x*, **k* та **g* перед голосними переднього ряду **i*, **e*, **ě*, **ь*, **Q*, у результаті якого з'явилися палатальні приголосні:

**x* /*ch'*/ > [*š'*], ст.сл. [ш'], **k* > [*č'*], ст.сл. [ч'], **g* > /*ǵž* / > /*ž'*/ > [*ж'*]; і.е. **nǫgīkā* > псл. *nogьka* > ножька; **tichīna* > тишина; **gena* (пор. лат. *gens* – 'рід, племя', *genus* – 'рід', грец. γένος [gēnōs] – 'народження', гот. *qino*) > **ž'ena*, ст.сл. жїна. А також: псл. **vь1kъ* > **vь1čica*, укр. вовк – вовчиця, рос. волк – волчица, болг. вълк – вълчица, пол. *wilk* – *wilczyca*. У ст.сл. фіксуємо чергування бгїѣ – бжїе, человѣкъ – человѣче. Така зміна відбувалася також перед непереднім а, що походить із **ē*, як-от: **dūchētī* > ст.сл. дѣшати; **gērъ* > псл. *žarъ*, ст.сл. жаръ.

Аналогічні зміни фіксуємо і в сполуках задньоязикових приголосних із /*j*/, тому частина дослідників ці процеси ототожнює:

- ✓ [g] + [j] > [ǵ'] > [ǵž'] > [ž'] > ж: **stǫrgjā* > стража;
- ✓ [k] + [j] > [k'] > [č'] > ч: **sěkjā* > сѣча, пор. сѣкати; под. ст.сл. плачн;
- ✓ [ch] + [j] > [ch'j] > [š'] > ш: **dō ʸsjā* > **dūxjā* > *duša*, ст.сл. душа, пор. духъ, також ст.сл. сиша.

1.2. Друге перехідне пом'якшення (у II–V ст. н. е.) задньоязикових: **k*, **g*, **ch* > [*c'*], [*dz'*] (*z'*), [*s'*], зміна їх на свистячі перед голосними [ě] (ст.сл. ѣ) та [i] дифтонгічного походження, тобто що утворюються переважно в кінці слова з [aj], [oi]: **noga*, але **nǫgaĭ* > **nodz'ě* > ст.сл. нозѣ; аналогічно бгїѣ – о бжїѣ

та в корені: **kaī/nā > *kěna > *c'ěna* < ст.сл. цѣна, укр. ціна, рос. цена, білор. цана, болг. цена, серб. цена, чес. сена, пол. сена (лит. *káina* 'ціна');

але рос. на дороге – укр. на дорозі, слц. на drahe, білор. на дарозе, пол. na drodze, чес. na draze.

Зміна відбувалася навіть тоді, коли від голосних дифтонгічного походження задньоязикові відділяв приголосний *v* — **kv > *cv*, **gv > *zv*:

**kvoītūs > *květъ*, ст.сл. цвѣтъ, укр. цвіт і квітка, але у західнослов'янській підгрупі така зміна не відбулася: пол. *kwiat*, чес. *kvet*.

1.3. В окремих словах м'які свистячі з'являються після голосних переднього ряду **i*, **ь*, **ě* та складотворчого **r* (III, Бодуенівська палаталізація): ст.сл. кѣнясь (**kŭnĭngŭ > kĕningъ > *kĕnĕgъ*), пор. д.в.нім. *Kuning*, д.анг. *Cuning* та ст.сл. кѣнягыни (<**kĕnedz*), укр., рос., білор. князь, серб. кнез, чес. *kněz*, пол. *Ksiądz* 'священик', псл. **roľga* (пор. *piľga*) – ст.сл. польза.

2. Значний вплив на фонетичну структуру праслов'янської мови мав **j*. Усі приголосні перед **j* пом'якшувалися, змінювали артикуляцію у напрямку до середньоязикового. Унаслідок асиміляції **j* втрачався, у результаті з'являлися довгі м'які приголосні, що згодом втратили довготу. Система консонантизму ускладнилася. Зміна приголосних під впливом **j* була також не тільки виявом тенденції до пом'якшення, але й одним із виявів закону відкритого складу, оскільки в позиції приголосного звука перед **j* у праслов'янській мові виникав закритий склад: **nos-ja*.

2.1. Передньоязикові сонорні під впливом **j* змінювалися:

✓ **nj > [n̥'] > [n'] > /n̥/*, **kŏnjōs > *kŏnjūs > *kŏnjīs > kon'ь* > ст.сл. конь, але у болг. кон (укр. кінь);

- ✓ **lj* > [lʲ] > [lʲ] > /лʲ/, наприклад: **vŏljā* > **volʲa* > ст.сл. вола, пор. рос. воля, укр. воля, пол. wola, чес. vůle, слц. vólʲa, серб. воља;
- ✓ **rj* > [rʲ] > [rʲ] > /рʲ/, **bŭrjā* > ст.сл. бѹра, але ст.сл. білор. зора, серб. зора (укр. зоря).

2.2. Зміна сполучень «губний + *j». Переміщення місця утворення *j у результаті пом'якшення та подовження губного призвело до розвитку призвука, а згодом і самостійного палатального [лʲ] – *епентетичного* – ‘l epentheticum’. На початку слова в усіх слов'янських мовах повністю відбулася палаталізація, у кінці основ [lʲ] утрачено в мовах західних і частково південних слов'ян: **b, *m, *p, *v + j* > **blʲ, *mlʲ, *plʲ, *vlʲ*, як-от: гот. **biudan* ‘пропонувати’ – *biudis* ‘стіл’, псл. **bjudo* > **bludo*, ст.сл. блѹдо, рос. блюдо, пол. bluda; **zěmjā* > ст.сл. земля, рос. земля, укр. земля, білор. земля, болг. земя, серб. земља, пол. ziemia, чес. země, слц. zemiak (‘картоплина’) (пор. лит. žemiė); ст.сл. топијти – потоплејнѣ.

2.3. Свистячі змінилися на м'які шиплячі: **sj>š' [шʲ], *zj>ž' [жʲ]*: і.є. **kŏzjā* > ст.сл. кожа, псл. **vozjŕ* > ст.сл. вожп, укр. вожу від *возити*.

2.4. Змінювали свою якість та переходили в інші звуки перед *j проривні [t], [d], що могли бути лише твердими чи напівм'якими. Процес злиття та перехідної палаталізації колишніх звукосполучень **tj, *dj* припадає на період розпаду праслов'янської мови, тому в різних діалектах наслідки її були неоднаковими. Втрачаючи довготу, проривні змінювали свою якість і розвинули фрикативний призвук: у західних діалектах – свистячий, у східних та південних – шиплячий чи аффрикати:

**medja* – **dj* > *ždʲ / [ждʲ] → ст.сл. межда, болг. межда, або **dj* > *žʲ укр. межа, рос. межа, білор. мяжа, серб. мѣжа (ђ [ждʲ]), пол. miedza, чес. meze, словен. meza, слц. medza, в.л., н.л. tjeza. (пор. також лат. medius).

**svetja* – укр. *свіча*, рос. *свеча*, пол. *swieca*, чес. *svíce*, серб. *свећа*, ст.сл. *свеща*.

Така зміна зумовила чергування: *твѣтрдо* – *итвержденіе*, *свѣтъ* – *просвѣщеніе*.

2.5. Змінювалися під впливом **j* також сполучення приголосних:

✓ **stj* > [*št*] – південнослов'янське; [*šč*] – східнослов'янське, напр. **tbstja* – ст.сл. *тъшта*, укр. *теща*; **pustja* > *повща*;

✓ **zdj* > [*šd*] – ст.сл. [*žd*], укр. [*жд*]: **prigvozdja* – ст.сл. *пригвождѣ*;

✓ **zgj* > [*žd*] – **dъzgъjъ* – ст.сл. *дъждъ* 'дощ', рос. *дождь*;

✓ **skj* > [*št*] (ст.сл. *шт*), **sč* > [*šč*] – східнослов'янське, напр. **pisketi* > **piš't'ēti* > ст.сл. *пиштати*, пор. *пискъ*, укр. *пищати*; **iskjetъ* > *иштеть*;

✓ зміни відбулись і перед м'якими сонорними:

○ проривний **d* змінився у сполучі **drj*: ст.сл. *мѣдръ* – *овмѣдрѣ*;

○ проривний **t* змінився у сполуках **trj*, **tvj*: *съмоштрѣ*;

○ зубні у сполучі «**s, z + *l + *j*» – на шиплячі: *мышление*;

✓ **gt*, **kt* перед голосними переднього ряду > [*št*], ст.сл. *ношть*, у східних слов'ян > [*č*]: **noktъ* – укр. *ніч*; **mogti* (> **mokti*) – ст.сл. інф. *мошти*, теп. час *моги*, пор. також ст.сл. *прѣмоши*, *прѣмагати*, укр. *перемогти*, пол. *przetóć*, чес. *přemoci*.

3. Чергування – це закономірна зміна звуків у споріднених морфологічних елементах. У старослов'янській мові розрізняють якісні та кількісні чергування звуків у системі вокалізму.

Я к і с н і бувають тоді, коли змінюються голосні, однакові за довготою, але різні за місцем творення (різної якості): **ě* // **ǫ* (/e/ (e) – /o/): *нѣсти* –

носити; ***ǔ** // ***ou** (/ʊ/- /y/): сѣхнѣти – сишити; ***ě** // ***ī** (/e/ - /ɨ/): рѣкѣ – рѣци; ***ě** // ***ǣ** (/ě/ (э) – /a/): налѣгати – налагати.

К і л ь к і с н і – це чергування однакових за артикуляцією, але різних за довготою звуків: ***ě** // ***ē** (/e/ (е) – /ě/ (э)): лѣтѣти – лѣтати; ***ī** // ***ī̄** (/ɨ/- /i/): бѣрати – сѣбирати; ***ǔ** // ***ū** (/ʊ/- /y/): дѣхнѣти – дышати.

Зустрічаються й такі чергування, при яких відбувається зміна голосних звуків, різних і за якістю, і за довготою звучання, тобто *якісно- кількісні* : /e/ - /o/ - /ɨ/ - /i/ : дерн – раздоръ – дѣрати – раздирати; /ʊ/ - /ɨ/ - /y/ : дѣхнѣти – дышати – духъ; /e/ - /o/ - /ě/ (э) - /a/ - /ɨ/ - /i/ : текн – потокъ – притѣкати – истачати – тѣци – тицати.

Література до теми №5

Основна література

Вузівські підручники та посібники

Додаткова література

Флаєр М. Четверта палаталізація задньоязикових приголосних в українській мові: північно-українські говори / Майкл Флаєр // Мовознавство : науково-теоретичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 3–10.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №5

1. Підготуватися за планом до опрацювання теми:

Перехідні палаталізації задньоязикових приголосних приголосних.

1.1. Перше перехідне пом'якшення.

1.2. Друге перехідне пом'якшення.

1.3. Третє перехідне пом'якшення.

Практичні завдання:

1. Виконати вправи 5, 7 (с. 38), 16, 18, 21 (с. 39), 23, 26 (с. 40) за зб. О. І. Леути, В. І. Гончарова «Старослов'янська мова : збірник вправ і практичних завдань» /2004/.
2. Опрацювати завдання самостійної роботи до теми.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №6

3. Підготуватися за планом до опрацювання теми, використовуючи подані матеріали.
 - 1) Зміни приголосних та груп приголосних перед *j
 - 1.1.Зміна задньоязикових приголосних у сполученні з *j.
 - 1.2. Доля сполучень «сонорий + *j.
 - 1.3. Сполучення «губний + *j» у слов'янських мовах.
 - 1.4. Зміна сполучень *sj, *zj.
 - 1.5. Доля сполучень «*d, *t + *j».
 - 1.6. Сполучення груп приголосних із *j.
 - 2) Найдавніші чергування голосних.

Практичні завдання:

1. Виконати вправи 3-6 (с. 41), 7^y (с. 41), 9, 13 (с. 42), 24 (с. 46) за зб. О. І. Леути, В. І. Гончарова «Старослов'янська мова : збірник вправ і практичних завдань» /2004/.
4. Опрацювати завдання самостійної роботи до теми.

Завдання для самостійної роботи теми №5

- I. Опрацювати теоретичні питання.
- II. Використовуючи словники, матеріали підручників уміти пояснити та проілюструвати прикладами *ключові поняття теми*.
- III. Виконати пункти IV, 4-8 індивідуального навчально-дослідного завдання з фонетичного аналізу слів.
- IV. Уміти дати відповіді на питання та завдання для самоконтролю.
- V. Опрацювати тестові завдання до теми.

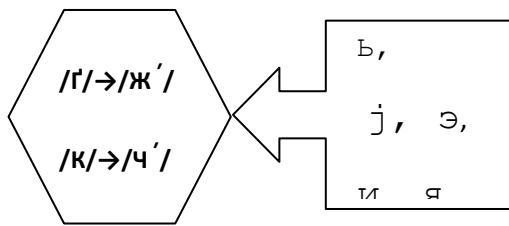
Методичні рекомендації до практичних занять та вказівки щодо підготовки самостійної роботи теми №5

М'які приголосні звуки старослов'янської мови виникали в результаті різних процесів – тенденції до палаталізації та тенденції до складового сингармонізму. Як результат, відбувалися, по-перше, перехідне пом'якшення задньоязикових /г/, /к/, /х/ у сполученні із голосними переднього ряду та, по-друге, зміна твердих приголосних у поєднанні з *j .

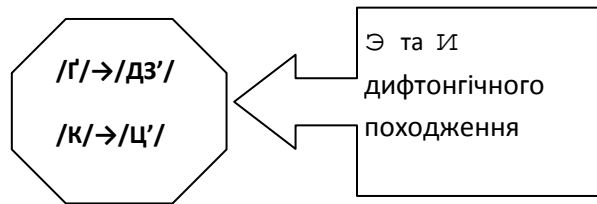
Відзначити, що історії слов'янських мов розрізняють два пом'якшення (палаталізації) задньоязикових: перше – перехід у м'які шиплячі приголосні (коньць – начяти), друге – перехід у м'які свистячі (каание – цэна) . Вони відбувались у різний час: перше було більш раннім, а друге (і третє, результати другої і третьої палаталізацій збігаються) – пізніший процес. Проте третя палаталізація, на відміну від двох попередніх, є результатом прогресивної (лице), а не регресивної зміни (оцэ), бо зумовлена дією попередніх звуків на наступні. Як зазначає Ю. Шевельов, це був пізніший процес, який проходив у дуже послабленому вигляді, не заторкнувши усіх форм, що відповідали його умовам.

Розглянути подані схеми та, використовуючи навчальні матеріали до теми, підготувати зв'язні відповіді на питання за планом: час зміни, причини, умови, наслідки, наявні результати в слов'янських мовах, винятки (якщо є), приклади.

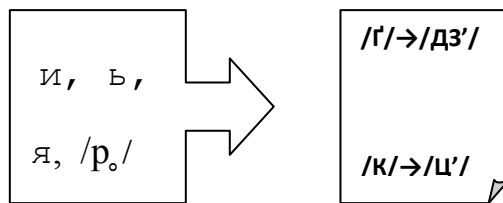
I палаталізація

II палаталізація

III палаталізація

Історична фонетика тісно пов'язана з іншими мовними системами. Без аналізу історії звукової будови української мови неможливо пояснити багато лексичних і морфологічних явищ. Наприклад, сучасні слова *ціна* та *каятися* не пов'язані семантично, кожне з них має свою словотвірну парадигму (*ціна* – *цінний*, *оцінка*, *оцінювати*; *каятися* – *каяття*, *покаяння*), проте в далекому минулому вони розвинулися з одного кореня, який зазнав низки фонетичних перетворень. Таким був корінь **koj* 'мстити, карати'. Отже, первісно слово **kojъna* означало 'помста, кара'. Звукові перетворення цього кореня були викликані тим, що дифтонг $[ōj]$ перед приголосним не зберігся, а змінився в голосний переднього ряду $[ě]$, тоді як у позиції перед $э$ (голосним) цей дифтонг не монофтонгізувався, оскільки в такому випадку приголосний $[j]$ переходив до наступного складу: **kaj-a-ti-sę* > *кайтись*. Крім того, перед голосним переднього ряду $[k]$ перейшов у $[с']$ (друга палаталізація задньоязикових): **kojъna* > *цэна*, укр. *ціна*, пор. лит. *kaina*.

Щоб вирізнити, як утворювався та змінювався той чи інший вторинний приголосний, треба знати закономірності та умови цих змін. Щоб відрізнити явище I палаталізації від сполучення задньоязикових з **j*, треба пам'ятати, що шиплячі на

місці *g, *k, *ch за І палаталізацією з'являються перед голосними переднього ряду, а шиплячі перед *j сполучаються з непередньорядними голосними (довша – **duchja*). Для встановлення первісної форми, потрібно підібрати спільнокореневе слово для перевірки (укр. чи рос. мови) та вказати відповідний первісний приголосний (див. первинні приголосні, подані в *Таблиці №9*). Напр.: ст.сл. довша – довхъ, укр. душа – дух, отже, ст.сл. шиплячий ш [ш'] походить із х [x] < псл.*ch, а в слові пишн шиплячий походить зі сполучення свистячого приголосного з *j, оскільки первісна форма дієслова – писати; а також проштати < **prosti* 'простити'.

У *Таблиці №12* схематично представлено утворення шиплячих внаслідок дії закону складового сингармонізму.

СЛОВНИК

Автохтони [< грец. *autochthōn* – місцевий, із *autos* «сам» + *chton* «земля»] — корінні жителі певної території, країни. Інші назви — *тубільці*, *aborигени*.

Алохтони [< грец. *állos* – інший і *chthōn* – земля] — населення, що мешкає на певній території, але сформувалося в якомусь іншому місці. Протилежне — *автохтони*.

Алфавіт [< грец. *alphabetos*, від назв перших двох літер грецького алфавіту «альфа» і «бета» (у середньогрецькій мові «віта»)] — сукупність усіх літер або складових знаків, прийнятих у писемності якої-небудь мови й розміщених у певному усталеному порядку, що служать для писемної фіксації мовлення за принципом звуко-буквенної відповідності. Інші назви — *абетка*, *азбука*.

Анклав [< франц. *enclave* від лат. *inclavare* «замикаю на ключ»] — частина сухопутної етнічної території або частина якоїсь держави, яка повністю оточена територією або частиною території іншої держави. Прикладом можуть бути верхньо- та нижньолужицькі етноси, що існують на території Германії.

Апракос [< від грец. ἀπραξία – неробочий, святковий] — різновид Євангелія або Апостола, у якому текст організований не в природному порядку книг, а календарно, згідно з тижневими церковними читаннями, починаючи зі Святої (пасхальної) неділі. Апракосами є багато найдавніших слов'янських євангельських рукописів: Зографське євангеліє, Остромирове євангеліє і деякі інші.

Артикуляція [< лат. *articulo* – розчленовую; розбірливо вимовляю] — робота мовних органів під час утворення будь-якого звуку.

Архетип [< грец. *archē* – початок і *typos* – образ] — первісна форма для наступних утворень; початкова форма чогось; вихідна мовна форма для її пізніших модифікацій, реконструйована на основі закономірних відповідників у споріднених мовах. Інші назви — *праформа*, *прототип*.

Асиміляція [< лат. *assimilatio* < *assimilo* – уподібнюю] — фонетичний процес, при якому відбувається взаємне пристосування одного звуку до сусіднього як в умовах його творення (артикуляції), так і в акустичному відношенні. Існують два види асиміляції: регресивна і прогресивна. *Регресивною* асиміляцією називають таке явище, коли наступний звук впливає на попередній, а коли, наступний звук зазнає впливу попереднього, асиміляція називається *прогресивною*. Інша назва — *уподібнення*.

Астеріск [< грец. *astēr* – зірка] — спеціальний знак у вигляді зірочки (*), який ставлять перед звуком, праформою, указуючи на гіпотетичний або можливий, тобто не засвідчений ні в живій мові, ні в пам'ятках писемності, характер реконструйованих порівняльно-історичним методом звуків, форм слів (індоєвропейських, праслов'янських). Інша назва — *зірочка*.

Африката [< лат. *affrico* – тру, обтираю] — приголосний звук зі складною зімкнено-щілинною артикуляцією: зімкнення під час артикуляції розкривається і повітря миттю проходить із тертям через щілину (напр. [ч']).

Балто-слов'янська мовна спільність — гіпотетична єдність балтійських і слов'янських груп мов орієнтовно у середині 1 тис. до н. е.. Ґрунтується в основному на великій подібності у їхній лексиці. Інша назва — *балто-слов'янська мовна єдність* чи *прамова*.

Біблія [< грец. *τά βιβλία* (ta biblia), *βιβλία* – збірка книг] — збірка різних за характером, мовою та часом написання творів (8 ст. до н. е. – 2 ст. н. е.), яка лежить в основі богослужіння та догматики християнства та іудаїзма, визнається ними священними. Інші назви — *[Святé] Письмо́*, *[Святé] писáння*. Біблія складається зі Старого (визнається Священним Писанням і християнської, й іудейської релігій) та Нового Заповіту (визнається лише християнством).

Біпартиція — поділ, членування на дві частини, напр.: поділ прамови на дві групи.

Веляризація [< лат. *velaris* – задньопіднебінний] — особливе забарвлення (ствердіння) приголосного звуку, що виникає внаслідок підняття задньої частини спинки язика до м'якого піднебіння.

Випадний звук — звук, який чергується з нулем звуку.

Відкритий склад — склад, що закінчується на складотворчий звук (голосний або, в деяких мовах, складотворчий сонорний *p* або *l*).

Вокалізм [< лат. *vocalis* – голосний звук] — система голосних фонем певної мови.

Вставний — голосний чи приголосний звук, який стоїть відповідно між двома приголосними або голосними.

Вторінні приголосні — приголосні, що утворилися внаслідок дії закону складового сингармонізму за першою чи другою палаталізацією, а також під впливом *j.

В'я'зь — вид старовинного декоративного письма, у якому окремі літери й слова зливаються в суцільний орнамент.

Глаго́лиця [< ст.сл. глаголь – слово] — одна з двох (за більшістю версій перша) слов'янських азбук, створення якої приписують Кирилу Філософу, призначена для перекладу грецьких богослужбових книг на слов'янську мову та проведення церковних служб слов'янською мовою.

Глотогенéз [< грец. *glōtta* – мова і грец. *gonē*, *gonos* – породження] — походження і розвиток мови. Інша назва — *глотогонія*.

Глотохронологія [< від грец. *glōtta* – мова, *hronos* – время і *logos* – слово, учення] — 1. Розділ *лексикології*, що вивчає темпи мовних змін, щоб визначити ступінь давності виникнення окремих систем і моделей, їх співвідношення в межах даної мовної сім'ї. 2. Метод датування, що його застосовують для визначення тривалості роздільного існування двох споріднених мов. Ґрунтується на підрахунку процентного співвідношення спільних елементів у їхньому основному словнику. 3. Галузь порівняльно-історичного мовознавства, що виявляє процеси мовних змін задля визначення часу розділення споріднених мов, їх виділення з прамови.

Графіті [< італ. *graffiti*, букв. віддряпані] — стародавні написи й малюнки різного змісту, зроблені гострими предметами на посудинах, пряслицях, стінах споруд тощо.

Губні голосні — голосні звуки, у творенні яких активну участь беруть губи. В українській мові такими голосними є /o/ та /y/, у старослов'янській – /o/, /y/ та /o^h/. Інша назва — *лабіалізовані голосні*.

Деназалізація — втрата носової артикуляції; перехід носового голосного в ротовий. Див. протилежне — *назалізація*.

Депалаталізація — ствердіння приголосних. Протилежне — *палаталізація*.

Дивергенція [< лат. *divergere* – розходитися] — одна з властивостей процесу історичного розвитку мов, коли проявляється тенденція діалектів відокремитися та сформуватися в окремі мови або розпад фонем на дві чи більше фонем (перетворення варіантів фонем на окремі фонемі). Інша назва — *диференціація*.

Диграф — буквосполучення з двох літер, що відповідає одній фонемі. Українська мова має два диграфи «дж» /дж/, «дз» /дз/, старослов'янська – більше, як-от ѿу /y/.

Дисиміляція [< від лат. *dissimilis* – несхожий] — фонетичне явище, при якому відбувається заміна в слові одного з двох однакових чи подібних звуків іншим артикуляційно близьким. Дисиміляція може бути регресивною і прогресивною. При *регресивній* дисиміляції один звук зазнає впливу наступного, при *прогресивній* – попереднього. Інша назва — *розподібнення*. Протилежне — *асиміляція*.

Диференціація — див. *дивергенція*.

Дифто́нг [< грец. *di* – двічі і грец. *phthongos* – голос, звук] — сполучення двох звуків у межах одного складу, яке функціонує як єдина складна одиниця: Один звук – голосний, другий – напівголосний/напівприголосний нескладовий елемент (і.є. *ēĭ, *āŭ та ін.). Інша назва — *дифтонгічне сполучення*.

Дифтонго́їд — сполучення у межах складу типу дифтонга, що складається зі сполучення голосних та сонорних (і.є. *eŭ, ir, an та ін.). Інші назви — *дифтонгічна спо́лука*, *двозвук*.

Діакрити́чні знаки, або **діакритики** [< франц. *diacritique* < грец. *diakritikos* – розрізняльний] — надрядкові, підрядкові або середрядкові знаки при букві, слові, які вказують на те, що їх треба читати (вимовляти) інакше, ніж без них. Див. *камора*, *титло*, *паєрик*.

До́вгий (звук) — той, який має більшу довготу порівняно з нормально коротким при тому ж темпі мовлення (графічна позначка *ō*).

Епентéза [< грец. *epenthesis* – вставка] — поява в слові додаткового неетимологічного звука між двома іншими для полегшення переходу між артикуляціями різних звуків (*bj > /бл'/).

Епігра́фіка [< грец. *epigraphiq* – напис] — допоміжна історико-філологічна дисципліна, що вивчає стародавні написи, вирізьблені на твердих матеріалах (камінь, метал тощо).

Етимологі́чні звуки — первинні чи давні звуки, запозичені з праслов'янської мови.

Етимоло́гія [< грец. *ετυμολογία*, від *etymon* – істина і *logos* – слово, вчення]
1. Розділ мовознавства, що вивчає первинну семантику, походження й етапи розвитку слів або морфем. 2. Пояснення походження якогось слова зіставленням його зі спорідненими словами тієї самої або іншої мови.

Етимóн [< грец. *etymon* – істина; основне значення слова] — первісна форма певної одиниці мови (слова, кореня, фразеологізму), звичайно найперша з усіх відомих.

Етногенéз [< грец. *ethnos* – плем'я, народ і *genesis* – виникнення, походження]
1. Походження та формування етносу на даній території на базі різних етнічних

компонентів, що існували раніше. 2. Наука, що вивчає походження етносу, етнічну історію ареалу в комплексі антропологічних, історичних, лінгвістичних, психологічних та ін. даних.

Етно́нім [< гр. *ethnos* – народ і *опута* – ім'я, назва] — назва племені, народності чи народу, а також етнографічного угруповання та груп споріднених народів (слов'яни).

Єва́нгеліє /**Єва́нгелія**/ [< грец. *euaggelion*, букв. «добра звістка»] — 1. Частина Біблії (Нового заповіту, так звані Чотириєвангелія – від святих Матфея, Марка, Луки та Іоанна), де вміщено життєпис та повчання Ісуса Христа і яка є основою християнської релігії. 2. *перен., ірон.* Книга, у якій викладені основні принципи, правила чого-небудь.

Єрті́ця — діакритичний знак, який мав спочатку форму півкола, а десь із XIII ст. форму апострофа ('), уживався на місці пропущених на письмі ь та ъ: к'то, м'ногъ. Інша назва — *паєрик*.

Житі́я' — жанр християнської богослужбової літератури, у якій описується життя святих та аскетів. Інша назва — *агіографія*.

Зако́н — зв'язок і взаємозалежність якихось явищ об'єктивної дійсності, що виявляються в певному порядку; закономірність. Закони розвитку мови — це зміни, які призводять до перетворень у фонетичній, граматичній та лексичній системах. У старослов'янській мові були такі фонетичні закони: *закон відкритого складу, закон складового сингармонізму*.

Зако́н відкрито́го скла́ду — закономірність, відповідно до якої звуки в межах складу розташовувалися за принципом висхідної звучності, унаслідок чого склади виявлялися відкритими, тобто закінчувалися на складотворчий елемент /голосний чи на складотворний сонант [p], [p'], [л], [л']/ або ж склад містив один складотворчий сонорний.

Зако́н складово́го синга́рмоні́зму — закономірність, відповідно до якої склад будувався за принципом співзвучності, тобто в складі сполучалися лише близькі за артикуляцією звуки: тверді приголосні з твердими приголосними чи з голосними

непереднього ряду; м'які приголосні – із м'якими приголосними або голосними переднього ряду.

Закони фонетичні — закономірності, сутність яких полягає в регулярності фонетичних змін у мові на певному етапі її розвитку та регулярності фонетичних відповідників як у різних споріднених мовах, так і в одній і тій самій мові. Фонетичні закони діють у певний період і на певній території (в одній мові чи декількох споріднених, але не в усіх).

Закритий склад — склад, що закінчується на нескладотворчий (приголосний) звук. Для старослов'янської мови не характерний.

Ізвѣд — регіональний різновид старослов'янської мови, що виникав під впливом живого мовлення, редакція старослов'янської пам'ятки.

Інтонáція [< лат. *intonare* — видавати звук, загриміти; голосно вимовляти] — ритмомелодійний лад мовлення, який служить для вираження смислових і емоційних особливостей висловлення і виявляється в послідовних змінах висоти тону, сили й тривалості звучання, а також тембру голосу:

акутѡва [< лат. *akutus* – різкий, гострий] **інтонáція** — різновид інтонації довгих голосних, довгих за походженням дифтонгів та дифтонгічних сполучень у праслов'янській мові; 2) висхідна, висока тональність;

циркумфлексна [< лат. *circumflexus* – вигин] **інтонáція** — спадна, нисхідний тонічний наголос.

Йотѡваний звук — звук, який вимовляється з йотом (й) між голосними, на початку слова, напр. е .

Кáмора — діакритичний знак для позначення пом'якшення приголосних, переважно /р/, /л/, /н/, для наголосу. Мав форму чи малого півкола і вживався біля букв (або над ними), чи значків ' або ' : морѣ, ѿива чи окл'еветан'ъ, рабын'и.

Кирилиця – одна з двох давніх слов'янських азбук, призначена для перекладу грецьких богослужбових книг на слов'янську мову та проведення церковних служб слов'янською мовою.

Компаративістика [< лат. *comparativus* – порівняльний] — розділ мовознавства, що займається порівняльно-історичним вивченням споріднених мов. Інша назва — *порівняльно-історичне мовознавство*.

Консонантизм — система приголосних звуків певної мови, їх властивості і відношення.

Короткий (звук) — той, який має меншу тривалість порівняно з довгим при тому ж темпі мовлення (графічна позначка *ǒ*).

Лабіалізація [< лат. *labium* – губа] — артикуляція звуків, при якій губи витягуються вперед і заокруглюються, від чого змінюється обсяг та форма ротової порожнини як резонатора, що призводить до зміни якості звука.

Лабіалізовані звуки — див. *губні голосні*.

Лігатура [< лат. *ligatura* < *ligare* – зв'язувати] — 1. Буква або знак фонетичної транскрипції, утворений з'єднанням елементів двох літер або знаків в один, напр. *я*, *æ*. 2. Написання двох (кількох) літер або знаків фонетичної транскрипції одним письмовим знаком *дз* (є поєднанням *д* і *з* тощо).

Метатеза [< грец. *metathesis* — переміщення, перестановка] — це фонетична зміна, що полягає не обґрунтованому мовними законами переміщенні, взаємній перестановці звуків або складів у слові, зумовлена прагненням уникнути важких для вимови звукосполучень або внаслідок «народної етимології»: укр. *тарілка*, пол. *talerz*; рос. *ладонь*, укр. *долоня*.

Монофтонг [< грец. *monos* – один і *phthongos* – звук] — простий звук на відміну від складних звуків – дифтонгів.

Монофтонгізація — зміна дифтонга на монофтонг.

Назалізація [< франц. *nasalisation* – носовий, від лат. *nasus* – ніс] — додаткова носова артикуляція звука, переважно голосного.

Напівустав — дрібніше, ніж устав, письмо, що вживалося до кінця XV ст. Характеризувався менш правильними лініями, у яких помітна кривизна; містив скорочення, знаки наголосів, у літер помітно нахил.

Неповноголосся — наявність у межах однієї морфеми неповноголосних сполучень *-ра-*, *-ла-*, *-ре-*, *-ле-*, які утворилися в результаті дії закону відкритого

складу з дифтонгічних сполук типу *tort, *tolt, *tert, *telt. Характерне для старослов'янської та сучасних південнослов'янських мов, напр.: град, злато.

Носові голосні — звуки, що вимовляються з опущеним піднебінням, причому частина видихуваного повітря проходить у носову порожнину, і голосний звук набуває носового резонансу. Носові голосні були у праслов'янській і старослов'янській мові (/o^h/ «о носове» та /e^h/ «е носове»).

Нуль зв'язки — відсутність звука у складі морфеми, що виступає як показник граматичного значення при чергуванні, напр.: *день* – *дня*, *сон* – *сну*.

Пас'ри(о)к — див. *сртиця*.

Палаталізація [< лат. *palatum* – піднебіння] — пом'якшення приголосних у певних фонетичних умовах, додаткова артикуляція – піднесення середньої частини спинки язика до твердого піднебіння, унаслідок якої приголосний звук набуває особливого забарвлення. Інша назва — *пом'якшення*.

Палаталізація задньоязикових — пом'якшення праслов'янських задньоязикових із наступною їх модифікацією у м'які шиплячі алофони: [к] > [ч'], [г] > [ж'], [х] > [ш'] (при першій палаталізації) та м'які свистячі [к] > [ц'], [г] > [з'], [х] > [с'] (при другій та третій).

Палеографія [< грец. *palaios* – стародавній і *graphō* – пишу] — допоміжна історико-філологічна дисципліна, що досліджує давні рукописи, історію письма (спосіб написання, форму літер, особливості матеріалу, на якому писали, тощо), його еволюцію та характерні особливості.

Палімпсест [< грец. *palimpseston*, від *πάλιν* – знову + *ψηστός* – зіскоблений, лат. *Codex rescriptus*] — старовинний рукопис, зазвичай пергаментний, із якого змивався (чи зіскоблювався) старий текст, а поверх нього писався новий.

Плém'я — велика етнічна організація на стадії розпаду первіснообщинного ладу перед феодальною організацією.

Повноголósся — характерне для української мови (а також деяких слов'янських) сполучення звуків -оро-, -оло-, -ере-, -еле- між приголосними в кореневій морфемі, які утворилися в результаті дії закону відкритого складу з дифтонгічних сполук типу *tort, *tolt, *tert, *telt.

Порівня́льно-історичне мовозна́вство — напрям у мовознавстві, об'єктом якого є споріднені, генетично пов'язані мови. Установлює спорідненість між мовами, описує їх еволюцію в просторі і часі. В основі досліджень порівняльно-історичного мовознавства лежить порівняльно-історичний метод. Див. *компаративістика*.

Порівня́льно-історичний м е́тод — сукупність прийомів, які дозволяють вивчити співвідношення між спорідненими мовами і дати опис їх еволюції в часі та просторі, установити історичні закономірності в розвитку мов, простежити діахронічну (тобто розвиток мови за певний період часу) еволюцію генетично близьких мов на основі доказів спільності їх походження.

Прамóва — мова-предок, діалекти якої в процесі тривалої еволюції розпалися на ряд окремих споріднених мов і дали початок групі (сім'ї) мов. Інша назва — *мова-основа, протомова*.

Праслов'янська, або спільнослов'янська, мова — науково реконструйована мовна система, прамова всіх слов'ян у ранній період їх історії, сформована на основі праіндоєвропейських діалектів.

Протéза, або протетичний звук [< грец. *prothesis* – приєднання, додавання] – 1) це фонетична зміна, що полягає в приєднуванні в абсолютному початку слова голосного або приголосного звука, що не виправданий етимологічно, а зумовлений фонетично; 2) сам звук, який приєднується до початкового голосного або приголосного в слові.

Праформа — див. **архетип**.

Псалті́р — Книга Псалмів, одна з книг Старого Заповіту Біблії (у православних грецькому та слов'янському варіантах Біблії), що містить 150 чи 151 пісен-псалмів.

Редакції пам'яток — див. *ізводи*.

Редукóвані (голосні) — голосні неповного творення, надкороткі, коротші від нормально коротких. У старослов'янській мові це голосні ь та ъ.

Редукція [< лат. *reductio* — повернення, відновлення] — ослаблення ненаголошених звуків при їх вимові (зменшення сили, довготи чи зміни тембру

звучання), що може привести до якісної видозміни голосних або повного зникнення звука.

Реконструкція — комплекс прийомів і процедур гіпотетичного відтворення писемно не засвідчених мовних форм, простеження тих змін, що відбувалися в кожному мовному прошарку. *Реконструкція внутрішня* — аналіз усіх даних мови, які є рефlekсами (спадкоємцями) одного кореня. *Реконструкція зовнішня* — аналіз рефлексів одного давнього кореня за даними споріднених мов, що дозволяє виявити спільне та відмінне між мовами.

Секундарний (голосний) — вторинний чи новий голосний /o/ та /e/, що виформувався після вокалізації редукованих голосних.

Сингармонізм [< грец. *syn* – разом і *harmonia* – співзвучність) — співзвучність, морфолого-фонетичне явище, коли всі голосні в одному складі слові стають однорідними або подібними за артикуляцією; уподібнення голосних за однією чи декількома фонетичними ознакам, таким, як ряд, підняття або огубленість.

Складотвірний (звук) — той, що здатен утворити склад.

Складотвірчі пл. авні приголосні — сонорні приголосні /p/, /л/ у старослов'янській мові. Графічно складотвірчі плавні передавалися на письмі сполученням букв л, р із буквами ъ, ь (трѣгѣ, стлѣпѣ та ін.).

Скоріпис — тип письма, у якому втрачено виразність у графіці букв, для якого характерні широта, розмашистість написання, зв'язність літер, їх нахил управо, значна кількість скорочень; утвердився як форма рукописного запису тексту.

Сонант — у фонетиці – клас приголосних звуків, що характеризуються перевагою тона над шумом: [w], [l], [m], [n], [r]. Інша назва — *сонорний приголосний звук*.

Сонорний звук [< лат. *sonore* — звучний] – приголосний звук, що складається з голосу й шуму з перевагою голосу. Такі звуки іноді позначають терміном півголосні. До таких звуків відносяться /p/, /л/, /м/, /н/, /в/, /j/.

Список — рукописна копія чого-небудь.

Спрóщення — зменшення кількості звуків у групах приголосних унаслідок випадання деяких із них.

Старослов'янізми — лексичні, фразеологічні, фонетичні та інші запозичення зі старослов'янської мови.

Старослов'янська мова — перша літературно-писемна мова слов'ян, створена Кирилом і Мефодієм для репрезентації найдавніших перекладів (із 60-х рр. IX ст. до кінця XI ст.) грецьких богослужбових книг, представлена в пам'ятках, написаних двома системами письма: кирилицею і глаголицею.

Тендénція [< нім. *Tendenz* < лат. *tendere* — прагнути] — напрям розвитку якого-небудь мовного явища або мови в цілому.

Ті́тло [< грец. τίτλος лат. *titulus* — напис] — найбільш вживаний надрядковий знак, що ставився над скорочено написаними словами, а також над буквами-цифрами, зокрема бѣъ== богъ; дхъ = доухъ; в̑ = 2 та ін.

Транслі́терація — передача тексту, написаного тим чи іншим алфавітом, засобами іншого алфавіту. Транслітеруючи написання, ураховують не звукове оформлення, а відповідність букв двох алфавітів.

Трихотóмія — поділ, членування на три частини, напр.: поділ прамови на три групи.

Уста́в (унціал) — тип письма в стародавніх рукописах із виразними, великими, геометричної форми, майже квадратними літерами, не зв'язаними одна з однією, написаними перпендикулярно до рядка, із рівними відступами між ними.

Ха́ртія [< грец. *chartion*, зменш. < *chartēs* — папір, лист із папіруса для письма < лат. *charta* — папір, лист папіруса] — старовинний рукопис, а також матеріал (звичайно папірус або пергамент), на якому його написано; урочиста назва деяких документів суспільно-політичного значення, декларацій; у середні віки — грамота.

Церковнослов'я́нська мова — писемно-літературна мова будь-якого слов'янського народу, утворена на основі старослов'янської мови під впливом живомовного середовища.

Чергува́ння звúків — це постійні й закономірні зміни звуків у різних його формах або спільнокореневих словах у варіантах однієї і тієї ж морфеми: корені,

префіксі або суфіксі. У старослов'янській мові розрізняють якісні, кількісні, дифтонгічні та позиційні чергування звуків.

12.Завдання на курсові та дипломні проекти

Завдання на курсові роботи

Особливості функціонування діалектизмів в поетичному мовленні Д. Кременя (на матеріалі збірок поч. ХХІ ст.)

Дипломні проекти (не передбачені)

14.ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ З КУРСУ

1. Поняття про старослов'янську мову, значення її вивчення для розвитку освіти, культури та пізнання історії мов слов'янського світу.
2. Класифікації слов'янських мов. Місце старослов'янської мови в системі слов'янських мов. Мовна спорідненість слов'янських мов.
3. Основні питання етногенезу слов'ян: локалізація прабатьківщини, найдавніші свідчення про слов'ян, походження назв слов'янських племен.
4. Періодизація розвитку слов'янських мов.
5. Відомості з історії слов'янської філології.
6. Суспільно-історичні умови створення виникнення писемності у слов'ян. Періодизація розвитку старослов'янської мови.
7. Найважливіші тенденції та мовні явища індоєвропейської мови-основи.
8. Життя та діяльність Костянтина та Мефодія.
9. Значення діяльності Кирила та Мефодія для слов'янського мовознавства.
10. Питання про народну основу старослов'янської мови.
11. З історії досліджень старослов'янської мови (методи досліджень, визначні вчені-славісти).
12. Свідчення дохристиянського походження письма.

13. Найважливіші пам'ятки старослов'янського письма, їх класифікація і характеристика. Культура письма та оформлення рукописів.

14. Давньослов'янські азбуки: кирилиця та глаголиця. Порівняльна характеристика.

15. Числове та звукове значення букв кирилиці.

16. Принципи класифікації голосних звуків старослов'янської мови.

17. Голосні звуки повного та неповного творення. Сильна та слабка позиція редукованих, їх походження та подальша доля.

18. Фонетична структура складу. Голосні звуки на початку слова.

19. Класифікація приголосних звуків старослов'янської мови.

20. Пізніші звукові процеси, відображені в пам'ятках кінця X–XI століть.

21. Характеристика основних особливостей праслов'янської мови.

22. Походження старослов'янських голосних звуків. Голосні звуки монофтонгічного походження.

23. Монофтонгізація праслов'янських дифтонгів. Утворення носових голосних звуків.

24. Генетичний зв'язок системи приголосних звуків старослов'янської мови з індоєвропейською та праслов'янською.

25. Тенденція до наростаючої звучності складів та звукові процеси, пов'язані з дією закону відкритого складу.

26. Доля дифтонгічних сполучень із плавними *г, *1 у середині слова. Розвиток неповноголосних сполучень у старослов'янській мові.

27. Зміни сполучень із плавними *г, *1 на початку слова перед приголосними.

28. Сполучення плавних із редукованими. Складотворні сонорні /р/, /л/.

29. Закон складового сингармонізму та зміни фонологічної системи, пов'язані з ним.

30. Перше перехідне пом'якшення задньоязикових приголосних. Зміни сполучень *gj, *kj, *xj.

31. Друге перехідне пом'якшення. Третє перехідне пом'якшення.

32. Доля сполучень «сонорний + *j», «губний + *j» у слов'янських мовах.

33. Доля сполучень «*d, *t + *j».
34. Сполучення груп приголосних з *j. Зміна сполучень *sj, *zj.
35. Найдавніші чергування голосних.

16.Методичні матеріали, що забезпечують самостійну роботу студентів

Питання та завдання для самоконтролю до теми №4

1. Яка основна тенденція праслов'янського періоду?
2. Чи були придихові приголосні в праслов'янський період?
3. Як Ви розумієте термін «метатеза»?
4. У який період та в яких позиціях утворювалися носові голосні звуки?
5. Які голосні звуки мають дифтонгічне походження?
6. Як змінилася фонетична структура складу в X–XI ст.?
7. Укажіть основні зміни, не пов'язані з долею редукованих голосних.

Тестові завдання для самоконтролю до теми №4

1. Визначте придиховий приголосний :
а) *g^u ; б) *č; в) *ž; г) *p^h.
2. Який голосний має дифтонгічне походження?
а) /a/; б) /ъ/; в) /i/; г) /y/.
3. Який голосний має або монофтонгічне, або дифтонгічне походження?
а) /a/; б) /ъ/; в) /i/; г) /y/.
4. Які голосні мають лише монофтонгічне походження?
а) /a/ та /o/; б) /ъ/ та /i/; в) /e/ та /y/.
5. Визначте приголосний /ж/ праслов'янського періоду:
а) *g^u ; б) *č; в) *ž; г) *š.
6. Визначити слова з початковим о, що походить від *e:
а) озимина; б) окраса; в) обоз ; г) осінь.

8. Укажіть, у яких слов'янських мовах розвиток дифтонгоїдів **or*, **ol*, **er*, **el* у середині слова перед приголосним завершився стадією метатеми та подовженням голосних:

- а) в усіх мовах;
б) у східнослов'янських мовах;
в) тільки в старослов'янській мові;
г) у південнослов'янських мовах.

9. У якому слові звук /y/ походить із носового /q/?

- а) учитель; б) звучати; в) указати ; г) служити.

10. У якому варіанті представлені виключно старослов'янізми?

- а) печера, срібло, князь, яблуко;
в) злато, жрець, агнець, єдиний;

11. Укажіть, у якому слові підкреслений звук етимологічно походить із є:

- а) милість; б) сіно; в) освятити; г) душа.

12. У старослов'янській мови сполуки *tort, tolt, tert, telt* перетворилися на такі сполучення :

- а) trot, tlot, tret, tlet;
б) tort, tolt, tərt, təlt;
в) trot, tlot, tret, tlet;
г) tl̥t̥t, tr̥t̥t, tlat, trat.

Питання та завдання для самоконтролю до теми №5

1. Які звукові закони діяли в праслов'янській мові?
2. Чим відрізняються умови та наслідки I, II палаталізації задньоязикових від III?
3. Яка загальна характеристика умов сполучення приголосних посл. мови з *j та їх змін?
4. Як розрізняються якісні та кількісні чергування?
5. Чому результати змін сонорних із *j, проривних із *j різні в окремих слов'янських мовах ?
6. Які зміни і яких приголосних зумовили появу шиплячих?
7. Поясніть причини появи епентетичного л у слові *земля*.

Тестові завдання для самоконтролю до теми №5

1. Наслідки якої палаталізації задньоязикових у корені слова відбиває звукова структура старослов'янських слів *въходъ* – *шьдъши*?

а) першої; б) третьої; в) другої; г) йотової.

2. Наслідки якої палаталізації задньоязикових у корені слова відбиває звукова структура старослов'янських слів *высокъ* – *высоци*?

а) першої; б) третьої; в) другої; г) йотової.

3. Визначте, звукова структура якого старослов'янського слова відбиває наслідок перехідної йотової палаталізації:

а) *кость*; б) *вратарь*; в) *жарити*; г) *вождь*.

Тестові завдання для самоконтролю

1. За якими критеріями класифікувалися голосні звуки? приголосні?

2. Чи правильним є твердження: *Складотворчі приголосні збережені в чеській мові*: а) так; б) ні.

3. Якому звукові в українській мові переважно відповідає фонема /æ /, що графічно позначалась як *э*?

4. Укажіть слово, у якому підкреслений звук етимологічно похідний від *ѣ*:

а) зерно; б) вінок; в) озеро; г) мед; г) плід.

5. Охарактеризуйте особливості вимови редукованих голосних у сильній та слабкій позиціях.

6. У якому варіанті наведено виключно голосні переднього ряду?

а) [i], [e]; б) [i], [a]; в) [a], [ы]; г) [ы], [o]; г) [y], [ь].

7. Укажіть спільні артикуляційні характеристики редукованих голосних:

8. а) середній ступінь підняття; б) непереднього ряду; в) лабіалізовані;

9. г) задній ряд, високий ступінь підняття; г) переднього ряду, носові.

10. Визначте варіант, у якому подані лише лабіалізовані голосні :

11. а) [a], [o], [e]; б) [o], [y], [o^h]; в) [i], [e], [e^h]; г) [ь], [e], [ъ].

12. Поясніть чергування позицій редукованих голосних у словах: *отъць* – *отъче*, *сладѣкъ* – *сладѣка*, *осьлѣ* – *осьла*. Наведіть приклади чергування голосних *о*, *е* з нулем звука в українській мові, зумовлених чергування позицій редукованих голосних.

13. Укажіть час процесу падіння редукованих голосних: а) VI століття;

14. б) IX століття; в) X століття;

15. г) XII століття; ґ) XIV століття.

16.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО ДИСЦИПЛІНИ

Вузівські підручники та посібники

1. Бевзенко С. П. Вступ до української діалектології : конспект лекцій для студентів / С. П. Бевзенко. – Одеса, 1965. – 67 с.
2. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови / С. П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 1991. – 231 с.
3. Бевзенко С. П. Практичні заняття з української діалектології. навчально-методичний посібник для вузів / Степан Пилипович Бевзенко. – Одеса : Видавництво Одеського університету, 1970. – 95 с.
4. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 233 с.
5. Ващенко В. С. З історії та географії діалектних слів / В. С. Ващенко. – Харків : ХДУ, 1962. – 176 с.
6. Герман К. Ф. Взаємодія української літературної мови з територіальними діалектами: Навч. посібник / К. Ф. Герман. – Чернівці, 1983. – 74 с.
7. Говірки Чорнобильської зони. Системний опис / П. Ю. Гриценко, Г. В. Воронич, Л. І. Дорошенко, О. А. Малахівська, Л. А. Москаленко,

- М. В. Поїстогова, Н. П. Прилипка, Л. В. Рябець, О. В. Юсікова; НАН України.
Ін-т укр. мови. – К.: Довіра, 1999. – 271 с.
8. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К.: Наукова думка, 1990. – 272 с.
9. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови [Текст]: навчальний посібник для студ. філол. фак. пед. ін-тів / Ф. Т. Жилко. – 2-ге вид., переробл. – К.: Рад. шк., 1966. – 308 с.
10. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К.: Наукова думка, 1990. – 169 с.
11. Методичні вказівки до курсу “Українська діалектологія” для студентів–заочників філологічного факультету / Укладач А. П. Могила; КДУ. – К., 1982. – 28 с.
12. Монахова Т. В. Українська діалектологія: [навч. посіб. для студ. вищих навч. закл.] / Тетяна Василівна Монахова. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 128 с.
13. Сердега Р. Л. Українська діалектологія: навчальний посібник / Р. Л. Сердега, А. А. Сагаровський. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 156 с.
14. Шеремета Н. П. Українська діалектологія: Практичні заняття: Навчальний посібник. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець–Подільський державний університет, інформаційно–видавничий відділ, 2005. – 124 с.
15. Яким М. Б. Українська діалектологія: навчально–методичний посібник. – Дрогобич: Коло, 2003. – 48 с.

Додаткова література

16. Аркушин Г. Л. Іменний словотвір західнополіського говору / Г. Л. Аркушин. – Луцьк: Вежа, 2004. – 764 с.
17. Аркушин Г. Л. Словотвір антропонімів в оповіданнях Лесі Українки на волинську тематику і їх паралелі в сучасних західнополіських говірках /

- Г. Л. Аркушин // Науковий вісник ВДУ: Філологічні науки. – Луцьк : Вежа, 1999. – № 10. – С. 66–68.
18. Асаула М. Особливості словотворення в дитячому мовленні (на матеріалі мовлення дітей центральної Слобожанщини (Харківщини)) / М. Асаула // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Ужгород, 2008. – Вип. 12. – С. 61–63.
19. Баденкова В. М. До етнічно-лінгвістичної характеристики Бузько-Інгульського ареалу / В. Баденкова // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку : зб. наук. пр. : в 3-х ч. – Миколаїв-Одеса. – Ч. 1. – 1999. – С. 144–149.
20. Баденкова В. М. Із спостережень над народними назвами хвороб Бузько-Інгульського ареалу / В. М. Баденкова // Ономастика і апелятиви : зб. наук. пр. ; [за ред. В. О. Горпинича]. – Дніпропетровськ : ДДУ, 2000. – Вип. 10. – С. 14–19.
21. Баденкова В. М. Із спостережень над народною медичною лексикою Миколаївщини / В. Баденкова // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку : зб. наук. пр. , присвячених пам'яті проф. С. П. Самійленка : у II-х частинах. – Запоріжжя, 1996. – Ч. 2. – С. 66–69.
22. Баденкова В. М. Лексика народної медицини Миколаївщини / В. Баденкова // Дослідження з мовознавства. – Дніпропетровськ : Навчальна книга, 1998. – Т. 4. – С. 11–18.
23. Баденкова В. М. Лексика традиційної народної медицини в українських говірках Інгульсько-Бузького межиріччя: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 1999. – 20 с.
24. Баденкова В. М. Лексичні особливості знахарських обрядів Інгульсько-Бузького межиріччя / В. Баденкова // Бористен. – Дніпропетровськ, 1999. – № 4 (94). – С. 9.
25. Баденкова В. М. Мовознавчі нотатки з народної медицини Миколаївщини / В. Баденкова // Суспільствознавчі науки та відродження нації : зб. наук. пр. ; [відп. ред. М. І. Дубина]. – Луцьк, 1997. – Кн. III. – С. 9–11.
26. Баденкова В. М. Назви хліба в українських говірках Бузько-Інгульського ареалу / В. Баденкова // Слов'янська писемність у контексті християнської культури : матеріали круглого столу до Дня слов'янської писемності та культури ; [за заг. ред. Н. В. Коч]. – Миколаїв, МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2013. – С. 15–23.
27. Баденкова В. М. Народна фразеологія Миколаївщини (на матеріалі української медичної термінології) / В. Баденкова // Українське та слов'янське мовознавство : зб. наук. пр. – Ужгород : УНУ, 2001. – Вип. 4. – С. 78–81.

- 28.Баденкова В. М. Співвідношення народно-розмовної та літературної мови в медичній термінології говірок Миколаївщини / В. Баденкова // Українська мова – державна мова України : статті та тези Всеукраїнської наукової конференції, 24-25 лютого 1998 р. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. – С. 96–99.
- 29.Бернштейн С. Кость Михальчук – учений, особистість // Проблеми сучасної ареалогії.– К. : Наук. думка, 1994.– С. 20–24.
- 30.Бичко З. М. Діалектна лексика Опілля / З. М. Бичко. – Львів, 1997. – 136 с.
- 31.Бичко З. М. Перспективи взаємостосунків української літературної мови та діалектів / З. М. Бичко // Лінгвістика : Збірн. наук. праць. – Луганськ : Альма матер. – 2003. – Вип. I. – С. 89–93.
- 32.Бігусяк М.В. Лексика традиційних сімейних обрядів у гуцульському говорі : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано–Франківськ, 1997. – 24 с.
- 33.Ващенко В.С. Лінгвістична географія Наддніпрянщини: Лексичні матеріали. – Дніпропетровськ, 1968. – 158 с.
- 34.Ващенко В.С. Переселенські говори як джерело вивчення активних міжмовних контактів // Територіальні діалекти і власні назви. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 3–9.
- 35.Ващенко В.С. Полтавські говори. – Харків, 1957.
- 36.Вербич С.О. Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії (етимологічний аспект) // Мовознавство. – 2003. – № 1. – С.17–22.
- 37.Герман К.Ф. Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті: Фонетика. Фонологія. – Чернівці: Рута, 1995. – 400 с.
- 38.Глуховцева К. Слобожанські говірки як об'єкт досліджень / К. Глуховцева // Вісн. Луганськ. держ. педун-ту ім. Т.Шевченка. – 1999. – № 10 (20). – С.80–84.
- 39.Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики / П. Ю. Гриценко. – К., 1984.
- 40.Горбач О. Зібрані статті [Текст] : сборник. Ч. 5. Діалектологія / Олекса Горбач ; Український Вільний Університет; Філософічний Факультет. – фотопередрук. – Мюнхен : [б. и.], 1993. – (660) с.
- 41.Громко Т. В. Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини) / Т. В. Громко. – Кіровоград, 2000.
- 42.Гуцульські говірки : Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / Відп. ред. Ярослава Закревська. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – 364 с.
- 43.Дзендзелівський Й. О. Українсько–західнослов'янські лексичні паралелі / Й. О. Дзендзелівський. – К.: Наук. думка, 1969. – 210 с.

44. Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі (до 100-річчя професора Федота Трохимовича Жилка): тези доп. Міжнар. наук. конф., 5–7 берез. 2008 р., Київ / Ред.: П. Ю. Гриценко; НАН України. Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови. – К. : Вид. Дім Д. Бураго, 2008. – 224 с.
45. Євтушок О. М. Традиційне і нове в народному житті Західного Полісся / О. М. Євтушок // Народна творчість і етнографія. – 1985. – № 5. – С. 51–52.
46. Железняк М. Мовознавча спадщина В. Ганцова / М. Железняк // Мовознавство. – 1990. – № 2.
47. Закревська Я. Незгаслий отчий світильник Олекси Горбача / Я. Закревська // Сучасність. – 1997. – № 10. – С. 122 – 128.
48. Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови / А. М. Залеський. – К.: Наук. думка, 1973. – 155 с.
49. Киричук Т. Лексика весільної обрядовості у говірках Миколаївщини / Т. Киричук // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Збірн. наук. праць, присв. пам'яті проф. С. П. Самійленка. – Запоріжжя: ЗДУ, 1996. – Ч. II. – С. 63–66.
50. Клімчук Ф. Гаворкі Берасцейска–Пінскага Палесся і Падляшша як винік гістарычнага развіцця / Ф. Клімчук // *Język ukraiński: współczesność – historia.* – Lublin, 2003. – S. 245 – 258.
51. Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова / Б. В. Кобилянський. – К. : Рад. шк., 1960. – 276 с.
52. Коваленко О. Про деякі назви одягу та взуття у говірках Миколаївщини / О. Коваленко // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Збірн. наук. праць, присв. пам'яті проф. С. П. Самійленка. – Запоріжжя: ЗДУ, 1996. – С. 61–63.
53. Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації / Ред.: П. Гриценко; Н. Хобзей; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л., 2006. – 432 с. – (Діалектол. студії).
54. Лукінова Т. Б. Роль Харківської філологічної школи в розвитку порівняльно-історичних досліджень в Україні // Традиції Харківської філолог. школи. До 100-річчя М. Ф. Наконечного // Вісник ХНУ. – 2000. – № 491. – С. 57–63.
55. Магрицька І. Семантична структура і культурна мотивація весільних фразеологізмів у східнословобожанських говірках // Діалектологічні студії: 2: Мова і культура. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – С. 182–193.
56. Мартинова Г. І. Дублетно-синонімічні відношення у побутовій лексиці правобережної Черкащини / Г. І. Мартинова // Мовознавство. – 2000. – № 6. – С. 31–40.

57. Мартинова Г. І. Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика : [монографія] / Г. І. Мартинова. – Черкаси : Тясмин, 2003. – 367 с.
58. Матвіяс І. Г. Варіанти української літературної мови / І. Г. Матвіяс. – К.: НАНУ, 1998. – 162 с.
59. Мінняйло Р. В. Активні процеси в ареальній фразеології сходу України: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2001. – 19 с.
60. Москаленко Л. А. Ботанічна лексика українських говірок: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1992. – 18 с.
61. Назви одягу та взуття Правобережного Полісся / Никончук М., Никончук О., Доброльова І., Гримашевич Г. – Житомир, 1998. – 212 с.
62. Никончук М. В. Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії / М. В. Никончук, О. М. Никончук, В. М. Мойсеєнко. – Житомир: Полісся, 2001. – 148 с.
63. Ніколаєнко І. О. Структура й ареальна характеристика лексики традиційного ткацтва в українських східнослов'янських говірках: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 2000. – 24 с.
64. Німчук В. В. Проблема українського діалектогенезу / В. В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 25–47.
65. Олійник М. Я. Фразеологія гуцульських говірок: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 2002. – 20 с.
66. Пачева В. М. Українські говірки Запорізького Надазов'я: Автореф. канд. філол. наук. – Запоріжжя, 2002. – 18 с.
67. Поповський А. М. Значення південноукраїнських степових говорів у формуванні літературно-національної мови: Навчальний посібник / А. М. Поповський. – Дніпропетровськ: Дніпропетровськ. ун-т, 1989. – 87 с.
68. Тимошенко П. О. Шахматов і українська мова / П. О. Тимошенко // Українська мова і література в школі. – 1986. – № 4. – С. 24–34.
69. Тимченко М. П. Про назви деяких страв з картоплі в народній мові Миколаївщини / М. П. Тимченко // Проблеми української діалектології на сучасному етапі: Тези. – Житомир, 1990. – С. 198–199.
70. Тимченко М. П. Рибальська лексика в народній мові Бузько-Інгульського ареалу / М. П. Тимченко, В. П. Токар // Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народнорозмовної мови: Тези доп. респ. конф. (листопад 1989). – Ужгород, 1989. – С. 143–145.
71. Флаєр М. Четверта палаталізація задньоязикових приголосних в українській мові: північноукраїнські говори / М. Флаєр // Мовознавство. – 1992. – № 1. – С. 3–10.
72. Фроляк Л. Д. Акаючі говірки Донеччини // Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна: Філологія. – 2002. – № 572. – Вип. 36. – С. 41–51.

- 73.Хобзей Н. В. Міфологічна лексика українських говорів закарпатського ареалу: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 1995. – 26 с.
- 74.Ходаковська О. О. Слова іншомовного походження у говірках Слобожанщини наприкінці XVIII – у I пол. XIX ст. // Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна: Філологія. – 2000. – № 538. – Вип.34. – С.171–175.
- 75.Чорноморець Г. М. Назви посуду, кухонного начиння у говорах Миколаївщини // Проблеми української діалектології на сучасному етапі: Тези. – Житомир, 1990. – С.202–203.
- 76.Шарпило Б. А. До питання про історичну природу деяких гіперичних явищ південно–східного наріччя української мови // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту ім.Т.Шевченка: Філол. науки. – 2000. – № 4. – С.10–21.
- 77.Шевельов Ю. Про генетизм у діалектологічній концепції К. Михальчука // Проблеми сучасної ареалогії. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 11–19.
- 78.Яким М., Зубицька М. З діалектології Бойківщини: іменникова словозміна, іменникова фразеологія. – Дрогобич: Коло, 2002. – 148 с.
- 79.CzyŜewski F. Z historii badań atlasowych nad ukraińskimi gwarami PobuŜa (1926 – 1988) // Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko–wschodniosłowiańskim.– Białystok, 1995.– S. 19 – 30.
- 80.Łesiów M. Gwary ukraińskie makroregionu Lubelskiego: Z historii badań naukowych // Roczniki humanistyczne.– T. XLII, zeszyt 7.– 1994.– S. 34 – 43.
- 81.Łesiów M. Trzy okresy badań nad ukraińską mową łemkowską // Polska Akademia Umiejętności: Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej.– T. V.– 1997.– S. 65 – 75.

Довідникова література

Збірники текстів, хрестоматії з діалектології української мови

1. Бідношия Ю. І., Дика Л. В. Говірки Бориспільщини: Сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови. – К., 2008. – 480 с.
 2. Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 424 с.
-
1. Маньковська Т. О. Проблеми лінгвоукраїністики в науковій спадщині Проблеми лінгвоукраїністики в науковій спадщині Ватрослава Ягича : [монографія] [Електронний ресурс] / Тетяна Маньковська. – Тернопіль: Джура, 2007. – 228 с. Вступ – Режим доступу : http://lib.npu.edu.ua/full_txt/MANLIN-2007/st%201-6.pdf.

2. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори [Електронний ресурс] / І. Г. Матвіяс.
– К. : Наукова думка, 1990. – 169 с. – Режим доступу :
<http://www.twirpx.com/file/232629/>.